

Lkn

2323

1999

ՄԵԼԻՔ Ս. ԴԱԻԴ - ԲԷԿ

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

8118
(Հանուած «Բանասէր» հանդէսէն, Բ, ա)

ՊԱՐԻՍ

Imp. Jean GAINCHE, 15 rue de Verneuil.

1900

BANASËR

Revue archéologique, historique, linguistique et critique

PUBLIÉE SOUS LA DIRECTION DE

K. J. BASMADJIAN

ԲԱՆԱՏԵՐ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ

ՀԱՌՈՍԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵՋՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ

Գլխավոր Խմբագրի

Երեք ամիսն անգամ մը, տարեկան չորս դիրք

Տնօրինութեամբ

Կ.Յ. ԲԱՍՄԱԶԵԱՆԻ

Եւ աշխատակցութեամբ ազգային եւ օտար արեւելագիտաց

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՈՐԴ

ՊԱՐԻՍ

1900

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Լ Ա Ն Պ Ե Ս

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ

Բ ՏՄՐԻ 1900	Տարեկան՝ 20 ֆր․ = 8 դր․ : Վեցամսեայն՝ 10 ֆր․ = 4 դր․ : Մէկ թիւը 6 ֆր․ :	ՊՐԱԿ Ա. 1900
----------------	---	-----------------

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

Բանասէր»ի խմբագրութեան հասցէն է՝

BASMADJIAN

112 , Bd • Rochechouart

PARIS

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Իմ բարեկամ - վարպետ Պրոֆ. Ա. Մէյէրն :

Համեմատելով միւս գիտութիւններու հետ Բաղդատական փերական
նութեան ուսումը՝ նոր է Եւրոպայի մէջ, իսկ Հայոցս մէջ այնքան քիչ
տարածուած է, զժբաղդաբար, որ կարելի է ըսել՝ դեռ մուտ գտած չէ :
Մենք, Հայերս, Հնդեւրոպական աշխոյժ, հետաքրքրուող եւ արտադրող
ցեղին պատկանելու պատիւն ունենալով հանդերձ, պարագայներու բեր-
մամբ Արեւելք կամ Ասիա հաստատուելու տարաբաղդութիւնն ունեցած
լինելով, (ամէն տեսակ ամօթ եւ անձնասիրութիւն մէկ կողմ դնելով)
խոստովանինք թէ արեւելեան ժողովրդոց մեղկութենէն եւ անշարժու-
թենէն բաւական մեծկակ խաւ մը ժառանգած ենք : Զակատազրականու-
թիւնը, որ ընդհանրապէս Արեւելքի ժողովրդոց մասնաւոր յատկանիշը
կը համարուի, մեզ համար ալ բոլորովին անտարբեր չէ : Մենք ալ բա-
ւական հակում ունինք եղածը եղած համարելու, անտարբեր մնալու ո՛չ
միայն տոհմային գրական - գիտական այլ եւ քաղաքական եւ պատմական
խնդիրներու մէջ :

9(113.00) 2323

29 2324

Հետազոտելու, խուզարկելու, ուսումնասիրելու եւ քննադատելու սովորութիւնը, որ Ներսիսյանի առաջգիւծութեան եւ լուսաւորութեան, կարելի է ըսել, միակ միջոցն է եղած եւ է այսօր իսկ, մեզ համար բոլորովին անտարբեր էր մօտ 20-30 տարի առաջ, եւ ընդունինք որ, այսօր ալ, շատ առաջգիւծութիւն ըրած չէ:

Մենք կարթնանք, երբ ուրիշները մեզմով եւ մեզ հետ առնչութիւն ունեցող խնդիրներով կ'ըզաղին եւ այս — տխուր է հաստատելը — ամէն տեսակ խնդիրներու մէջ: Եթէ եւրոպացի գիտնականները, Լազարդէն սկսեալ մինչեւ Կարիէր, Մէյէ եւ Հիւբշման — միայն նորագոյններն յիշելու համար — չ'ըզաղէին մեր լեզուով եւ պատմութեամբ, մենք ասոնց նկատմամբ, դեռ երկար ժամանակ միջին դարերու խելքով եւ գաղափարներով պիտի մնայինք: մենք մեզ սեփական ցեղին պատկանելի փառք պիտի համարէինք, մեր լեզուին ալ սեփական ծագում ունենալը կամ աղամային լինելը միշտ պիտի կրկնէինք: Բարեբաղդաբար Մխիթար արքայի Ներսիս հաստատութեան, դասնոցան եւրոպացի գիտնականներ որոնք հետաքրքրուեցան մեզմով, քննելու եւ բաղդատելու ոգին, որ անոնց մէջ արդէն հիմք դրած էր, մեր գրականութեան, պատմութեան եւ լեզուին ալ յարմարեցնելով, մեր մինչեւ այն ժամանակ կարծածէն բոլորովին տարբեր գաղափարներ յայտնեցին անոնց նկատմամբ: Մերազնեայ գիտնական դասակարգը, սկսելով կղերականներէն — որոց միակ մօնօրիջը կը թուէր լինել գիտութիւնը դեռ սրանից 15-20 տարի առաջ — յետոյ տակաւ առ տակաւ աշխարհականներն ալ, հետաքրքրուեցան. եւ շնորհիւ Զրպետներու, Պատկանեաններու եւ Տէրվիշեաններու, տեսակ մը դանդաղ, շատ դանդաղ շարժում առաջ եկաւ ի նպաստ Համեմատական գիտութեանց եւ մասնաւորապէս Բանասիրութեան-լեզուաբանութեան: Եւ այսօր ուրախալի է տեսնել որ խումբ մը անձինք, հոգեով եւ մարմնով այդ դժուարին, ապերախտ եւ մասնական ոչ-շահաբեր գիտութեանց գիրք կը նետեր են ինքզինքնին եւ ժրջան մեղուներու պէս կ'աշխատին. բոլորով սրտիկ կը մաղթենք որ իրենց եռանդն ու աշխատանքն անթառամ գափնինքրով պսակուին:

Թէպէտ նոր իւր կատարելութիւններով, Բաղդ. քերականութեան ուսման սկզբունքը նոր չէ բոլորովին: Երբ ասկէ 30-40 տարի եւ աւելի առաջ, մեր հայկաբաններէն մին, մինչեւ այս ժամանակ «գրոց բար» կամ «գրաբար» կոչուած լեզուէն ու եւ է բառ մը առնելով, Դ զարէն սկսած անոր կրած բոլոր փոփոխութիւններուն կը հետեւէր եւ կը հասցընէր նոյն բառը մինչեւ մեր օրերը՝ արդի հայերէնի ու եւ է դաւառաբարբառին, եւ կամ՝ երբ օտար գիտնական մը յունարէն կամ լատինարէն բառի մը պատմութիւնը կ'ընէր Հոմերոսէն ու Վիրգիլիոսէն սկսեալ

մինչեւ Բիւզանդացի մատենագիրներուն եւ արդի Յունաց ժողովրդական երգերուն եւ «խոհանոցի լատիններէն» կոչուած լեզուին մէջ նոյն բառին հետեւելով, նոյն հայկաբան պատուելին կամ եւրոպացի գիտնականը՝ հայերէնի, յունարէնի եւ լատիններէնի վրայ կը փորձէր, ինչ որ Բաղդ. քերականութիւնը կը ջանայ ընել միեւնոյն ընտանիքին վերաբերող բոլոր լեզուներու վրայ: Սակայն մենք չենք ուզեր պնդել թէ վերոյիշեալներու փորձը կատարելապէս պիտի համապատասխանէր այն գաղափարին՝ զոր մենք այսօր կարող ենք կազմել բաղդ. քերականութեան մասին, ներկայ դարուս կէսէն ի վեր լոյս տեսած բանասիրական-լեզուաբանական աշխատութիւններուն հետեւելով կամ զանոնք ուսումնասիրելով:

Այս նոր գիտութեան էական յատկանիշը կազմող տարրն՝ չէ այնքան իւր քննութեանց նիւթ եղող բարբառներու թիւը, որքան իւր խուզարկութեանց եւ ընդհանուր համեմատութեանց մէջ տիրող մեթոդը: Միշտ՝ հին եւ նոր ժամանակներու մէջ լեզուներն իրարու հետ բաղդատած են. Ոսկեդարեան կոչուած հայերէնը՝ ԺԳ... ԺԷ դարերու հայկական բարբառին հետ, վերջինս՝ պարսկերէնի կամ արաբերէնի ու եւրոպերէնի հետ, լատիններէնը՝ յունարէնի հետ, ասոնք՝ արդի սեփական եւ տուրանական կոչուած բարբառներու հետ, նոր լեզուները՝ մեռեալ կամ հիներու հետ համեմատած են, բայց բոլոր այս բաղդատութեանց կամ մերձեցումներու մէջ, գիտական խստութիւնէն եւ ճշտութիւնէն աւելի մեծ դեր են խաղացած հեղինակին քմահաճոյքը եւ գրական զուարճութիւնը. իսկ եղած դատողութիւններն ու գիտողութիւնները — որոնք կրնային երբեմն ճիշտ լինել — ո՛չ այնքան խորամուխ են եւ ո՛չ ալ այնքան իրարու չաղկապեալ: Եւ յիշաւի, երբ այսօր այդ բանասիրական գործերէն մին կարդալու լինինք, մեր վրայ ճիշտ այն ազդեցութիւն կը գործէ ինչ ազդեցութիւն որ պիտի ընէր մերօրեայ երկրաբանին կամ բնախօսին վրայ անցեալ դարու, նոյն գիտութեանց վերաբերեալ ենթադրական տեսութիւններն կամ հարեանցի դասաւորութիւններն: Փութանք սակայն խոստովանիլ որ այդ հեղինակներուն — լինին հայ՝ թէ օտար — ոչ ճարտարամտութիւնը կը պակսէր եւ ոչ ալ գիտութիւնը: Ուրեմն ի՞նչ կը պակսէր անոնց, կատարեալ լինելու համար: Անոնց գըլ-խաւորաբար երկու բան կը պակսէր. նախ՝ քաղղոսութեան եզր մը կամ համեմատութեան սահման մը իրենց գիտողութիւնները դասաւորելու, եւ երկրորդ՝ մշտութեան գործիք մը, իրենց նկատողութիւնները աւելի հաստատ եւ աւելի կատարեալ ընելու համար:

Հնդկերէնի կամ Սանսկրիտ լեզուի գիւտը, այդ երկու պակասներն ալ լեցուց:

Բայց ի՞նչպէս լեզու մը, — որուն գոյութեան վրայ քաղաքակրթութեան աւանդութիւնը պահպանող ժողովուրդներն, Նգլպտացիք, Յոյնք

եւ Լատինք, գաղափար իսկ չունէին, այն ալ՝ Ասիոյ կեդրոնէն եկող լեզու մը, — կրցաւ մեզ աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ տալ Յունաստանի, Սլաւ երկիրներու, Հայաստանի, Իտալիոյ, Գերմանիոյ եւ ընդհանրապէս բոլոր եւրոպական երկիրներու լեզուին վրայ, քան զոր չէին կարողացէր ընել անոնք՝ որ այդ լեզուները կը խօսէին եւ զայնս պէտք եղածին պէս քննած եւ ուսումնասիրած էին։ Ի՞նչպէս եղաւ որ սանսկրիտի գիւտը նոր դար մը բացաւ լեզուաբանական-բանասիրական ուսմանց համար եւ որ ո՛չ նուազ ծառայութիւն մատուց այն գիտնականներուն որոնք գերմանական, սլաւական կամ կեղտական բարբառներով կ'զբաղէին, քան անոնց՝ որոնք կը փափաքէին յունարէնի, Լատիններէնի կամ հայերէնի բաղդատութիւնն ու յօրինումը հասկնալ։

Անհրաժեշտ է այս հարցումներուն պատասխանել, վասնզի քերականական խուզարկութեանց մէջ սանսկրիտի դերն, շատ մը անհասկացողութիւններու տեղի է տուած։ Եղան շատ մը խելացի եւ գիտնական անձինք, որք պնդեցին թէ լեզու մը որ մենէ շատ հեռու է՝ միայն հետաքրքրութեան մը առարկայ կրնայ լինիլ. ուրիշներ ընդհակառակն՝ ընդունելով հանգերձ հնդկ լեզուին հրահանգիչ ու կրթական եւ ըստ ինքեան հետաքրքրական լինելն, յայտարարեցին թէ անոր ուսումնական լու է արեւելագիտաց։ Ոմանք ալ ենթադրելով հանգերձ թէ իրօք սանսկրիտը Եւրոպայի դասական լեզուներուն (յունարէն, Լատիններէն) հետ շատ մը առնչութիւններ ունի, խոշոր սխալներ գործած են այդ առնչութիւնը հասկնալուն եւ բացատրելուն մէջ եւ երբեք չեն հասկցած թէ ի՞նչ տեսակ օգուտ կրնան քաղել քերականական հետազոտութիւնք մասնաւորապէս՝ եւ լեզուաբանութիւնն ընդհանրապէս՝ Հնդկաստանի լեզուէն։

Այդ բոլոր անհասկացողութեանց եւ շփոթութիւններու պատճառը բաղդատելու կամ համեմատելու մեթոդին պակասութիւնն ու թերութիւնն էր. ուստի դեռ խնդրոյն խորը չմտած, անհրաժեշտ է բաղդատական մեթոդն լաւ հասկնալ եւ միանգամ ընդ միշտ ըմբռնել, թէ ի՞նչպէս պէտք եղած ժամանակը սանսկրիտին դիմելով Հնդեւրոպական կոչուած բոլոր լեզուներու ուսումնասիրութիւնն՝ իրեն պիտանի լոյսն ու կարգաւորութիւնը կը ստանայ անկէ։

Մենք կը կարծենք թէ բաղդատական քերականութեան ուսման մէջ մեթոդն ամենակարեւոր եւ առաջին բանն է, զոր հարկաւոր է լուսաբանել։ Անգամ մը որ այս նոր գիտութեան սկզբունքներն ընդունուին, անտարակոյս ընդունելի պիտի լինին նաեւ այն հետեւանքներն որոց կ'առաջնորդեն այդ սկզբունքներն։ Այս ալ լաւ յիշելու է թէ՛ մեթոդ մը փորձելու համար պէտք է զայն գործածել շատ ծանօթ հողի մը վրայ։ Արդ՝ Հնդեւրոպական կոչուած լեզուներու խումբը իր մէջ կը պարունակէ բարբառներու մեծ քանակութիւն մը. բաց ի սանսկրի-

տէ, յունարէնէ, Լատիններէնէ եւ հայերէնէ, անոր մէջ կը հաշուին նաեւ Պարսկաստանի, Կովկասի եւ Հայաստանի այլ եւ այլ բարբառներն, կեղտերէնը, ինչպէս նաեւ գերմանական եւ սլաւ լեզուները։ Մենք չենք ուզեր մեր ընթերցողաց աչքին առջեւէն այդպիսի խառնիճաղանձ բարբառներու բանակ մը անցընել, եւ արդէն այդպիսի տեսարան մը, հաւանականաբար մեզ համար աւելի յոգնեցուցիչ պիտի լինէր քան հրահանգիչ, եւ մեր աչքն՝ շատ մը նիւթերու վրայ դարձած լինելով՝ բնաւ բան մը չպիտի նշմարէր։ Ոմանք չափազանց կը մոլորին, կարծելով թէ՛ հետազոտութեանց օգուտն ու շահեկանութիւնը բաղդատութեան դրուած բարբառներու շատութեան մէջ կը կայանայ. մինչ այսօր բոլոր լուրջ մտքերն ընդունած են թէ՛ ամենայն ինչ դատողութեանց եւ գիտողութեանց յստակութենէն եւ զօրութենէն կախում ունի։ Ուստի աւելի խոհեմութիւն է մեր խորհրդածութիւնները միայն դասական լեզուներու վերապահել։ Մեր ուղղութիւնը պիտի լինի խօսիլ սանսկրիտը հայերէնի, յունարէնի եւ Լատիններէնի հետ կապող առնչութեանց վրայ։

Երբ Կալկաթայի Ասիական Ընկերութեան հիմնադիրներն հետաքրքրուելով Հնդկաստանի անցեալով՝ սկսան սանսկրիտ լեզուն սորվիլ, վերին աստիճանի զարմացան այդ ասիական լեզուին եւ Եւրոպայի հին լեզուներու միջեւ գտնուած նմանութիւններէն։ Բայց աւելի եւս զարմացան երբ նշմարեցին թէ ո՛րչափ արտայայտել ուղած գաղափարներն պարզ էին՝ նո՛յնչափ նմանութիւնները մեծ էին։ Տեսան թէ լեզուի մը մէջ առաջին գաղափարները արտայայտող բառերը — որոնք ո եւ է փոխառութեան ենթադրութիւնն կը մերժեն — միեւնոյնն էին սանսկրիտի, յունարէնի եւ Լատիններէնի մէջ։ Այսպէս զորօրինակ՝

Ա. Աղգականութեան վերաբերող բառերը.

Սանսկրիտ՝ pitar, յունարէն՝ πατήρ, Լատիններէն՝ pater, իսկ հայերէն՝ հայր. — ս. māter, յ. μήτηρ և. mater եւ հ. մայր. — ս. bhrātā, յ. φράτηρ եւ φράτωρ և. frāter եւ հ. (զարմանալի տառաշրջութեամբ մը) եղբայր. — ս. svasar. և. svasor = soror. հ. քոյր (1). — ս. gnā. յ. γνῶν և. gigno, gen-itrix, հ. կին. — ս. snūsha (2), յ. νύος և. nurus, հ. նու. — ս. pat-i. յ. πατήρ, δεδ-πότνης և. potis + sum = possum, հ. պետ. եւն. եւն.։

Բ. Մարմնոյ այլ եւ այլ անդամները նշանակող բառերը.

ս. aksha (հմմտ. նաեւ iksh). յ. ὄμμα եւ ὄμο-ομα և. oc-ulus.

(1) Հմմտ. ի բացատրութիւն այս բառին, ս. svid, յ. ἰδῶ, ἰδοῦ, և. sudor եւ հ. քերտ + ն։

(2) sh կարդալ շ, առ ի չգոյէ մասնաւոր տառի։

հ. ալ+ն, աշ+ք=աշ-ք. — ս. amsa. յ. ὤμος լ. umerus. հ. սւս.—
 ս. stana. յ. σδόνιον, հ. ստին+ք. — ս. sron-i յ. κλύνις լ. clūnis,
 հ. սրուն-ից, սրունք. — ս. gargāra, յ. γέργερος, լ. gurgula, gula, եւ
 հ. որկոր, կոկոր+դ (1). — ս. jānu, յ. γόνυ, լ. genu, հ. ծունր,
 ծունդ. — ս. hānu յ. γένυς լ. gena, հ. ծնո(=աւ)տ. եւն:

Դ. Շատ մը կենդանիներու անուններն արտայայտող բառերը.

ս. go, յ. βοῦς, լ. bos, հ. կով. — ս. svan, յ. κύων, լ. canis, հ.
 շուն. — ս. aja, յ. αἶξ, հ. այծ. — ս. mūsh, յ. μῦς, լ. mūs, հ. մուկ+ն.
 — ս. vrca, յ. λύκος, լ. lupus, հ. գայլ. — ս. ahi, յ. ἔχιν, լ. an-
 gui-s. հ. աւ(=օ)ձ. — ս. stūra, յ. ταῦρος, լ. taurus, հ. տուար
 (ցուլ). եւն:

Դ. Թուերու անունները. — նշմարեցին նաեւ որ եթէ թուականնե-
 րէն «մէկ» (2) թիւը սանսկրիտ, յոյն եւ լատին լեզուները միեւնոյն
 անունով չեն նշանակեր, միւս մնացած թուերն երեք լեզուներու մէջ
 ալ իրարու շատ նման են: Այսպէս՝

ս. dva. յ. δύο, լ. duo, հ. (տարօրինակ յեղաշրջումով մը) երկու.
 — ս. tri, tray, յ. τρεῖς, լ. tres, հ. (ե)րե-ք. — ս. catvār. յ.
 τέτταρες, լ. quatuor. հ. չորս-ք եւ քառ. — ս. pancan. յ. πέντε,
 լ. quinque, հ. հինգ. — ս. shash, յ. ἕξ, լ. sex, հ. վեց. — ս.
 saptan, յ. ἑπτά, լ. septem, հ. եւթն. — ս. ashtan, յ. ὀκτώ, լ. octo,
 հ. ութ. — ս. nāvan, յ. ἐννέα, լ. novem. հ. ինն, ինունք. — ս.
 daçan, յ. δέκα, լ. decem, հ. տասան, տասն: — Մնացեալ թուե-
 րը կը յօրինուէին հին հայերէնի թուերուն նման. միայն «հարիւր»ը (3)
 եւ մանաւանդ «հազար»ը (4) զանազան բառերով կ'արտայայտուէին:

Ե. Գործածական ամենանհրաժեշտ բառերն ալ մի եւ նոյնն էին.

ս. jan(i), jān, jā. յ. γί-γν-ο-μαι, լ. gi-gn-o, հ. ծին, ծն+ա-
 նիլ, ծն+ող. — ս. ād, յ. ἔδω, լ. edo, հ. ուտ+եմ. — ս. gam,
 gām, gm եւ ga, յ. εἶω, εἶω, εἶω, εἶ-εἶω (ga-ccha-ti, εἶ-εἶω), լ. venio,
 հ. գնալ, գալ. — ս. mar, mār, mr, յ. ἄ-μ(6)ρο-τος, հ. մտ. նաեւ
 μαρῖνω, լ. mor-ior, հ. մեռ+նիլ, մեռ+եալ. — ս. dā, di, d, յ.
 δίδωμι, լ. do, dare, հ. տամ, տալ, ե-տու. — ս. ih, ih-a-te,
 յ. ἔχω, լ. egeo, egenus. հ. իղձ, լղձալ. — ս. bhar, յ. φέρω լ.
 ferre, հ. բեր+եմ. համ-բեր-եմ. — ս. bhuj, bhoj, լ. fung-or.

(1) Ի բացատրութիւն այս բառին հմմտ. ս. gar, gir. gir, յ. γορά,
 եւ-բր, լ. voro, հ. կեր, կուլ:

(2) Ս. eka լ. unus. յ. μία եւ հ. մի:

(3) Ս. çatan. յ. ἑκατόν, լ. centum. հ. հարիւր:

(4) Ս. sahasra, sa-hasra. յ. χίλιοι, լ. mille. հ. մտ. նաեւ զէն-
 դերէն՝ hazānrem, պահաւերէն՝ hazār, նոր-պարսկ. هزار, հ. հազար:

հ. բուծ-անկ. — ս. pā, pa. յ. πα-υ, լ. pa-sco, հ. պա-հել (1). ս.
 man, mân, ma, յ. μέ, μον-α, μεν-τις, լ. mon-eo, հ. ի-ման-ալ, իման-
 -ալ, ի-մա-ստ, մը-տ-ածել, մի-տ. — ս. nāman, յ. ὄνομα, լ. nomen,
 հ. ա-նուն. — ս. māsa, յ. μεῖς, լ. mensis, հ. ա-միս. — ս. sthala,
 sthali, յ. στέλλω, լ. stlo-eus, locus. հ. տեղի. — ս. mah, յ. μέγας
 լ. mag (n)-us, հ. մեծ. — ս. mi nu, յ. μινύ-ω, լ. min-uo, հ. մա-նու
 (մանր) եւն. եւն.:

Ըսինք թէ առաջին սանսկրիտ լեզուն սորվողներն շատ զարմացան
 երբ տեսան, վերոյիշեալ պարագաներու մէջ, այդ սանսկրիտ լեզուին եւ-
 րոպայի հին լեզուներու հետ ունեցած խնամութիւնն. սակայն իրենց
 զարմանքը իւր գաղաթնակէտին հասաւ երբ, հետազօտութիւննին աւե-
 լի առաջ մղելով, դիտեցին թէ նմանութիւնը միայն բառագրութեան
 մէջ չէր սահմանափակուէր, այլ աւելի խորը կը թափանցէր, եւ մինչեւ
 քերականական կազմակերպութեան կը հասնէր: Սանսկրիտի մէջ մի եւ
 նոյն ձեւերն ու միջոցներն դառն՝ բառեր ածանցելու եւ բաղադրելու:
 Հայերէնի մէջ ալ՝ քիչ ու շատ տարբերութեամբ՝ մի եւ նոյն միջոցնե-
 րը կը գտնենք քան միւս հնդեւրոպական քոյր լեզուները:

Այստեղ առաջ կը բերենք քանի մը հայերէն հնդեւրոպական մաս-
 նիկներ, որոնք քոյր լեզուներու մէջ այլ եւ այլ ձայնական փոփո-
 խութեամբ գոյութիւն ունին.

— ի=i-, ածականներ կը չինէ:

Այս մասնիկը նախկին -yo- կամ -ya-ի մը վրայ կը յենու, ուր՝ -o-
 կամ -a- անհետացած կ'երեւայ եւ -y- փոխուած է -ի-ի:

Այս մասնիկով վերջաւորող բառերն կա՛մ գոյականներ ու ածական-
 ներ են, կամ -լի- վերջաւորող աներեւոյթներ եւ կամ վերջապէս
 խրթին կազմութեամբ բառեր:

1⁰) -ի-ով ածականներ.

այր+ի, եաց, (Մատթ. ԻԳ. 14). կենդան+ի, լոյ. (Մատթ. ԻԶ. 63).
 ընտան+ի (ընդ տան), լոյ. (Մատթ. Ժ. 25). ծառաւ+ի, լոյ. (Մատթ.
 Ե. 6). լկտ+ի, (լկտիւմ բայէն), լոյ. (եզնիկ, էջ 145, տպագր.
 վկանեա. 1826). եւն. : Իսկ՝ բար+ի, լոյ. (Մատթ. Գ. 10) եւ նօթ+ի,
 լոյ. (Մատթ. ԺԵ. 32) եւն. թէպէտ մի եւ նոյն -ի-ով յօրինուած
 են, սակայն իրենց կազմութիւնն մութ է:

2⁰) -ի-ով գոյականներ.

գործ+ի, լոյ. (Մատթ. Գ. 20). հովան+ի, լոյ. (հովան), (Մատթ. ԺԷ.
 5). մատան+ի, լոյ. (մատն, անց), (Ղուկ. ԺԵ. 22). ներքին+ի, լոյ.
 (Մատթ. ԺԺ. 12). եւն. : Իսկ՝ գօտի, լոյ. (Մատթ. Գ. 4). գինի, լոյ.

(1) Հմմտ. Ի բացատրութիւն այս օրինակին՝ սանսկ. go-pa=կով-ա-պահ:

(Մատթ. Թ. 17) • գերանդի, և ոյ (Եզնիկ, նոյն տպագր. 39) • գողունի, և ոյ (Եզնիկ. 37) • հոգի, և ոյ (Մատթ. Բ. 19) • որդի, և ոյ (Մատթ. Ա. 1) • ոսկի, և ոյ (Մատթ. Բ. 11) • փոշի, և ոյ (Մատթ. Ժ. 14) • եւն. :

30) -ի- -ի- ձեւով, անհրեւոյթի մէջ •

ատեւ-լի, և ոյ «ատեմ» (Մատթ. Ե. 44) • արգահատեւ-լի, և ոյ «արգահատեմ» (Եզնիկ, 49) • եղծանեւ-լի, և ոյ «եղծանեմ» (Կորնթ. Թ. 25) • լսեւ-լի, և ոյ «լսեմ» (Մատթ. Զ. 7) • ողորմեւ-լի, և ոյ «ողորմեմ» (Կորնթ. Ժ. 19) եւն. :

-ին-—-in- մասնիկն ալ հնդեւրոպական է եւ տեղի ցոյց տուող ածականներ կը չինէ : Բացի ամենեւեք-ին բառէն՝ «ամէն» (Մատթ. Է. 23) որուն սեռականն -եան կը լինի, միւսներուն -ոյ, -ոցով կը հոլովուին • —առաջ-ին, ոյ «առաջ» (Մատթ. Ե. 21) • արտաք-ին, ոյ «արտաքս» (Մատթ. Ը. 12) • գիւր-ին, ոյ «գիւր» (Մատթ. Թ. 5) • միջ-ին, ոյ «մէջ» (Եզնիկ՝ տպ. Զմիւռնիա, 1867, էջ 36) • յետ-ին, ոյ «յետ» (Մատթ. Ժ. 45) • ներք-ին, ոյ «ներքս» (Մատթ. Ի. 26) • վերջ-ին, ոյ «վերջ» (Եզնիկ՝ էջ 36) :

-us-—-at- մասնիկն ալ անտարակոյս հնդեւրոպական է, վերջին -s-ին համար որ իրանական չի կրնար լինել : Այս մասնիկը կարելի է յունարէն՝ -ας, -αδω-ին մերձեցնել : Բաւական բառեր կան հայերէն որք այս մասնիկով կը վերջաւորին, սակայն անոնցմէ շատերն փոխ առնելու են եւ կամ անծանօթ ծագում մ'ունին : Ամէնէն ապացուցիչ օրինակներն հետեւեալներն են՝ արմ-ատ (Մատթ. Ժ. 16) • խորխոր-ատ (Մատթ. Ժ. 11) : —Շփոթելու չէ սակայն այս մասնիկին հետ ուրիշ -us- մասնիկ մ'ալ որ կը գտնուի հին եւ նոր հայերէնի՝ պնչւս, ունչւս, թեււս, պոչւս եւ նման բառերու մէջ • վասնորի այսպիսի բառերու մէջ գտնուողն, անկասկած, կը ներկայացնէ նախկին - հւս - արմատն՝ հատ-ա-նել բային, եւ կը նշանակէ՝ «թեւը կտրած», «պոչը կտրած» եւն. :

-ur-—-ar- մասնիկն որ յունարէն -ορ-ին կը համապատասխանէ՝ հնդեւրոպական է, եւ կը ծագայ ածականներ եւ անուններ չինելու • գոր օրինակ՝

արդ-ար, ի, ոյ [հմտ. r-tu] (Մատթ. Ա. 19) • ճարտ-ար, ի, ոյ (Եզն. 28) • պատահ-ար, ի, ոյ (Եզն. 23) • վատ(թ)-ար, ի, ոյ (Եզն. 45) : Կան նաեւ ուրիշ բառեր -ur- վերջաւորութեամբ, սակայն անոնցմէ շատերն փոխառեալ են եւ գրեթէ միշտ անոնց կերտումն անհասկանալի է :

-ան-—-an- մասնիկը կը յենու նախկին -ana- մասնիկ մը վրայ որ երբեմն գործը եւ երբեմն գործողը կը ցուցնէ, եւ որ կատարելապէս հնդեւրոպական է : -ana-—-անա- նախկին մասնիկը դեռ գոյութիւն ունի հայերէնի մէջ, բայց միայն յոգնակի մէջ երեւան կուգայ, ինչպէս՝ խոտ-ան, յոգ. խոտ-անա-ց եւն. :

-ան- մասնիկով վերջաւորող բառերն -ի-, -աց- կը հոլովուին • օրինակ • կոխ-ան, ի, ոյ (Մատթ. Ե. 13) • խոտ-ան, ի, ոյ (Մատթ. Ժ. 48) •

հնձ-ան, ի, ոյ (Մարկ. Ժ. 1) • յանց-ան, ի, ոյ (Մատթ. Զ. 14) • տանջ-ան, ի, ոյ (Մատթ. Դ. 24) • պատճառ-ան, ի, ոյ (Մատթ. Ի. 14) • փրկ-ան, ի, ոյ (Մատթ. Ի. 28) • կապ-ան, ի, ոյ (Եզն. 6) • փակ-ան, ի, ոյ (Մատթ. Ժ. 19) • հրաւիր-ան, ի, ոյ (Հոովմ. Ը. 28) • բոլոր այս բառերն ծագած են՝ խոտեմ, հնձեմ, յանցանեմ, տանջեմ, պատճառեմ, փակեմ, հրաւիրեմ եւն. բայերէն :

Կան նաեւ՝ դաղան, ի, ոյ (Մարկ. Ա. 13) • գերան, ի, ոյ (Մատթ. Է. 3) • գերեզման, ի, ոյ (Մատթ. Ժ. 27) • շուշան, ի, ոյ (Մատթ. Զ. 28) • ուռկան, ի, ոյ (Մատթ. Դ. 18) • սեղան, ի, ոյ (Մատթ. Ե. 23) • տապան, ի, ոյ (Մատթ. Ի. 38), որոց ձեւակերտութիւնը մոտ թէ :

-ուն-—-un- մասնիկը որ նոյնպէս հնդեւրոպական է՝ բառին գործողի նշանակութիւն կուտայ եւ կամ զայն ընդունելութեան (participe) կը վերածէ : Սախկա բայերու ներկային վրայ կը դրուի •

գնայ-ուն, ոյ, ոյ «գնամ» (Եզն. 158) • թռչ-ուն, ոյ, ոյ «թռչիմ» (Մատթ. Զ. 26) • կաս-ուն, ոյ, ոյ «կասի» (Կորնթ. Թ. 10) • շարժ-ուն, ոյ, ոյ «շարժիմ» (Մատթ. Ժ. 7) • սող-ուն, ոյ, ոյ «սողամ» (Եզն. 145) • փայլատակ-ուն, ոյ, ոյ «փայլատակիմ» (Եզն. 183) • արթ-ուն, ոյ, ոյ (Մատթ. Ի. 42) • աճեց-ուն, ոյ, ոյ (Կողոս. Ա. 10) • գիտ-ուն, ոյ, ոյ (Մատթ. Ժ. 26) • իմաստ-ուն, ոյ, ոյ (Մատթ. Է. 24) • խօս-ուն, ոյ, ոյ (Հոովմ. Ժ. 1) • կանգ-ուն, ոյ, ոյ (Մատթ. Զ. 27) • զուարթ-ուն, ոյ, ոյ (Ա. Թեոփ. Ե. 6) :

-որդ-—-ord- մասնիկը՝ դործածողը կը ցուցնէ : Սախկա անուանական եւ հնդեւրոպական է ու կը հոլովուի -ի-, -աց •

առաջն-որդ (Մատթ. Ի. 16) • աւել-որդ (Մարկ. Ժ. 44) • լուղ-որդ (Եզն. 106) • խաղաղ-որդ (Դործ. Թ. 49) • կց-որդ (Հոովմ. Ը. 17) • հաղ-որդ (Հոովմ. Ը. 17) • հասարակ-որդ (Մատթ. Ի. 12) • հակառակ-որդ (Եզն. 54) • որս-որդ (Մատթ. Դ. 19) • պարապ-որդ (Մատթ. Ժ. 44) :

Նմանատէս հնդեւրոպական են հայերէն վերջադիր մասնիկներէն՝ -ն-—-n-, -ումն-—-um-, -իւն-—-iun-, -մն-—-mn-, -ութիւն-—-utun-, -ող-—-aul-, -ող-—-ol- եւն. եւն. որոց համար առ այժմ օրինակներ չենք տար չկրկնելու համար • վասնորի մօտ ժամանակէն մասնիկներու վրայ ընդարձակ գործ մը պիտի հարտարակենք «Բանասէր» մէջ :

Գիտնականք իրենց հետազօտութիւնն աւելի առաջ մղելով նշմարեցին նաեւ թէ բաղդատական եւ գերադրական չինող մասնիկներն ալ մի եւ նոյնն էին սանսկրիտին՝ ինչպէս նաեւ Եւրոպայի դասական հին լեզուներուն մէջ : Տեսան թէ սանսկրիտ լեզուն բաղդատականի համար կը գործածէր -tara- վերջադիր մասնիկը, որ կը համապատասխանէր՝ յ. -तरो, եւ լ. -erusին sup-erus բառին մէջ • իսկ գերա-

դրական շինելու համար Հնդկներն կը գործածէին - tamu - մասնիկը, որ նոյնն էր քան լատ. - timusը, զէնդերէն - tema, եւ զոր Յոյները - τατοςով կը շինէին, կորսնցուցած լինելով - tamaի հետ առնչութիւն ունեցող ձեւն :

Դալով մեր լեզուին, այդ երկու կարեւոր մասնիկներն բոլորովին կորսնցուցած կամ մոռցած կ'երեւայ եւ կը գործածէ թէ՛ բաղդատականի եւ թէ՛ գերադրականի համար՝ -գոյն- բառը, որն որ իրանական ծագում ունենալ կը թուի (զէնդերէն՝ -gaona, guna, պահլաւերէն՝ -günak = գուն + ալ, նոր-պարսկ. gūnah. եւ կամ գուցէ սեմական՝ gōn):

Դալով հոլովներու, տեսան թէ Դասական լեզուներուն նման Հնդկաց լեզուն ալ հոլովելու քանի մը տեսակներ ունէր, եւ կը զանազանէր արականը իգականէն, եւ այս երկուքը՝ չէզոքէն՝ կ'ընդունէր եզակին եւ յոգնակին՝ ինչպէս նաեւ երկակին. յոյն եւ լատին լեզուներու առաւել կամ նուազ նման միջոցներ կը գործածէր, գոյականներուն եւ ընդհանրապէս անուններուն թիւն ու սեռը որոշելու համար : Հոլովելու կերպը՝ անդամահատութեան մանրախոյզ քննութեանէ մը անցընելով տեսան թէ հոլովակերտ յանգերն ալ մի եւ նոյն էին, ձայնական փոփոխութիւններ, նուազումներ կամ աճեցումներ կրելով հանդերձ. այսպէս՝

Եզակի	Ուղ.	-s (çruta-s). Լ. s (dominu-s), յ. ազ, ոգ, ց. եւն.
	Սեռ.	-as; -s; -sya; -j. - -ի.
	Տր.	-abhi; -ai; -aya; -ի. -j.
	Հայց.	-am; m (n).
	Բաց.	-at, -t; -ad; -ազ (=at); -at = ահ = ալ = հ (?)
Գործ.	-a; -bhi; -փ; -ք, Վ, շ.	
	Ներգ.	-i, ai, au, âm, in, -ի, -իւ.
Յոքնակի	Ուղ.	-sa + sa = sas = âs -es; -f.
	Սեռ.	-sams = sâam, âm. -g.
	Տր.	-bhi -am -s = -bhyas; -bus; -g.
	Հայց.	-am -s, ms, m, an, s; -u.
	Բաց.	-bhi -am -s = -bhyas; -bus; -g.
	Գործ.	-bhi -s, ais; -f.
Ներգ.	-sva, susa, su.	

Հայերէնի մէջ երկակին բոլորովին անհետացած լինելով, մենք զանց կ'առնունք թէ՛ հոլովման եւ թէ խոնարհման մէջ :

Վերջապէս բայերուն հասնելով տեսան թէ սանկրիտ լեզուն մի եւ նոյն սովորութիւնը ունէր ներգործական, կրաւորական եւ չէզոք բայեր ընդունելու քան յունարէնն ու լատիներէնն : Իսկ բայերու խոնարհման ժամանակ՝ սանկրիտի դէմքերն նշանակող յանգերն բաղդատական

տելով յոյն եւ լատին խոնարհմանց դիմանիշներուն հետ, հետեւեալ ընդհանուր ցուցակը գտան, որուն վրայ մենք կ'աւելցնենք նաեւ հայերէնը, լիթուանիէնը եւ գոթացիէնը.

սկիւր.	յուն.	լատ.	գոթ.	լիթ.	հայ.	
-mi	, -µι	, -m	, -m	, -mi	, -մ.	$\left. \begin{array}{l} 1^0 \text{ դէմք} \\ 2^0 \text{ դէմք} \\ 3^0 \text{ դէմք} \end{array} \right\} \text{ եզակի.}$
-si	, -σι, ց	, -s	, -s	, -si	, -ս.	
-ti	, -τι, ց	, -t	, -t	, -ti	, -հ.	
-mas	, -μεν, µεσ	, -mus	, -m	, me	, -մ + փ.	$\left. \begin{array}{l} 1^0 \text{ դէմք} \\ 2^0 \text{ դէմք} \\ 3^0 \text{ դէմք} \end{array} \right\} \text{ յոգնակի.}$
-tha	, -τε	, -tis	, -th	, te	, -հփ.	
-nti	, -ντι	, -nt	, -nd	, ti	, -են.	

Վերականական այս քննութիւններն զիրենք առաջնորդեցին բառական քննութեանց. ուր նշմարեցին թէ սանկրիտ բառերը շատ աւելի անարատ էին, ձեւերու կրած փոփոխութիւնները աւելի լեցուն եւ կանոնաւոր էին քան թէ դասական լեզուներու մէջ. վերջիններս կարծես թէ փոփոխութիւններ, վանկի նուազումներ եւ աճեցումներ կրած էին : Բոլոր այս հաստատութիւններէն յետոյ, խնամութիւնն այլեւս անկասկածելի էր. բայց աւելի դիւրին էր զայն նշմարել քան բացատրել :

Առաջին ենթադրութիւնն որ իրենց մտքին ներկայացաւ, այն եղաւ թէ՛ Հնդկները Եւրոպայի ժողովրդոց նախնիքը եղած են, եւ թէ սանկրիտը՝ յունարէնի եւ լատիներէնի մայր լեզուն եղած է : Սակայն աւելի ուշադրութեամբ քննութիւն մը իրենց ցոյց տուաւ, թէ այդ ենթադրութիւնը հիմնաւոր չէր. վասնզի զիտեցին որ եթէ սանկրիտ լեզուն շատ մը հին ձեւեր կը ներկայացնէր, կային սակայն կէտեր որոց մէջ դասական լեզուները հաւատարմագոյն մնացած էին : Վերջիններս պահած են փոքր քանակութեամբ հին ձեւեր զորս սանկրիտը ի սպառ կորսնցուցեր է. անոնք ազատ են մնացած այն փոփոխութիւններէն զորս կրած է Հնդկաստանի լեզուին ձայնական դրութիւնը, շատ վաղօրօք : Այս լեզուներէն երբեմն մին եւ երբեմն միւսը աւելի նախնական ձեւ մը կը ներկայացնէ, եւ անարատ պահած ալ է :

Նոյն տրամաբանութիւնը, որ երկար ժամանակէ ի վեր ապացուցեր էր թէ լատիներէնը յունարէնէ առաջ եկած չէ, հաստատեց նաեւ թէ՛ ո'չ յունարէնը եւ ոչ ալ լատիներէնը կրնան սանկրիտէ առաջ գալ : Հասկցուեցաւ — եւ այսօր դեռ այդ սկզբունքն է որ բաղդատական քերականութեան հիման տեղ կը ծառայէ — որ սանկրիտը՝ ոչ թէ եւրոպական լեզուներուն բունն է, այլ անոնց նման մի ձիւղ, որ մի եւ նոյն արմատէն կամ մի եւ նոյն աղբիւրէն կը բղխի :

Սանկրիտի, եւրոպական հին լեզուներու եւ առհասարակ հնդեւրոպական կոչուած բարբառներու առնչութիւնը կամ խնամութիւնը կա-

բելի է բաղդատել մեր հայ գիւղացի ընտանիքի մը հետ, ուր՝ երբեմն 10-15՝ որդիք — յաճախ ամուսնացած եւ զաւակներու տէր — միեւնոյն յարկին տակ, իրենց հօր՝ տան պետին — pater familias — իշխանութեան եւ հրամանաց տակ կ'ապրին. այդ որդիք, միայն իրենց հօր մեռնելէն յետոյ, ընտանիքներ պիտի կազմեն, զատ զատ. բայց միշտ եղբայր են իրարու։ Այսպէս ալ հնդեւրոպական կոչուած լեզուները որ այսօր իրենց կարգին ընտանեաց տէր են դարձած՝ նոր լեզուներու ծնունդ տալով, ժամանակաւ, ուրիշ՝ հնագոյն հօր մը կամ մօր մը եւ կամ ընտանիքի մը զաւակներն էին. իսկ այդ հին հօր կամ մօր եւ կամ ընտանիքի ընդհանուր անուն տրուած է այսօր՝ Հնդեւրոպական շեզու, որ այլեւս գոյութիւն չունի, եւ զոր կարելի է միայն խարխալելով վերականգնել։

Դարձեալ կարելի է երեւակայել ծառ մը որուն բունը լինի՝ հնդեւրոպական շեզուն, իսկ բունէն մեկնող ոստերն ա՛յնքան լինին՝ որքան կը հաշուուին այսօր հնդեւրոպական լեզուներ. այդ ոստերէն մեկնող ճիւղերն լինին հնդեւրոպական լեզուներէ ծագում առնող նոր ընթացիկ լեզուները, եւ ճիւղերէն մեկնող շիւղերն ալ՝ նոր լեզուներու այլ եւ այլ բարբառները ներկայացնեն։

Այդ հնդեւրոպաբուն երեւակայական ծառէն կը ծնին սանսկրիտը, յունարէնը եւ լատիններէնը, ինչպէս՝ հայերէնը, գէնդերէնը, գոթերէնը, սլաւերէնը, հին բարձր գերմաներէնը եւ առ հասարակ բոլոր հնդեւրոպական կոչուած լեզուները։

Հնդեւրոպական լեզուն կարելի է նմանցնել նաեւ ծովու մը որ իւր մէջ կ'ընդունի 8-10 գետեր (հնդեւրոպական լեզուներ՝ սանսկրիտ, գէնդ, հայերէն, յունարէն, լատիններէն եւն.)։ այս գետերուն մէջ կուգան թափիլ գետակներ (հնդեւրոպականներէ ծագող նոր լեզուներ. ինչպէս լատիններէնէ՝ ռոման կամ լատին կոչուած լեզուները, հայերէնէ՝ արդի հայերէնը եւն.) իսկ գետակներուն մէջ կը թափին առաւակներ (նոր լեզուներու այլ եւ այլ բարբառներն, ինչպէս հայերէնի այլ եւ այլ գաւառաբարբառները եւն.)։

Այս վերջին նմանութիւնն հակադարձ օրինակ մ'է, եւ կարելի է չրջել ծովը ակի մը նմանցնելով, որ ծնունդ տայ հնդեւրոպական լեզուներու, վերջիններս՝ նոր լեզուներու, եւ նորերը՝ այլ եւ այլ գաւառաբարբառներու։

Երբ իմացուեցաւ թէ սանսկրիտի, յունարէնի եւ լատիններէնի միջեւ մեծ խնամութիւն մը կայ եւ թէ առաջինն մայր եղած չէր հետեւեալներուն, սկսան երեք լեզուներն իրարու մօտեցնել եւ բաղդատել. անմիջապէս նշմարեցին թէ այդ տեսակ համեմատութիւն մը աւելի հաստատուն սկզբունքներու վրայ կը յենուր եւ ապահովագոյն հետեւանք.

ներ կուտար քան թէ յունարէնի եւ լատիններէնի քերականութիւնը, ինչպէս որ մինչեւ այն ժամանակ մշակուած էին։ Ինչ որ արգելք կը հանդիսանար, մինչեւ այն ատեն, յունարէնի եւ լատիններէնի բաղդատական քերականութեան ուսման, անկէ սպասուած պտուղն տալու, այն էր՝ թէ երկու լեզուներուն բաղդատութիւնը թէպէտ երեւան կը հանէր ձեւերու տարբերութիւններ եւ քերականական զանազանութիւններ, բայց երբ երկուքն դէմ դիմաց դնէին եւ իրարու հետ բաղդատէին՝ անկարելի էր հաստատապէս որոշել թէ երկու ձեւերէ ո՞րն է բնական եւ նախնական եւ ո՞րն նորը կամ աղաւաղեալը։ Զոր օրինակ լ. sum (եմ) եւ յ. εἶµι (եմ) ձեւերէն ո՞րը աւելի հին է եւ ո՞րը աւելի լաւ պահպանուած։ Կային ձեւեր որք մէկ լեզուին մէջ գոյութիւն ունէին իսկ՝ միւսին մէջ չէին գտնուէր. ինչպէս լ. -bo եւ -bom բայանգերը (desinences), — որոց առաջինը՝ ապառնի կը շինէ (vide-bo, ama-bo, տեսից, սիրեցից) եւ երկրորդը՝ անկատար (vide-bam, ama-bam, տեսաւ, սիրեաւ) եւ որոնք յունարէնի մէջ գոյութիւն չունին, — հիօն են թէ՛ նոր։ Լատիններէնի մէջ գտնուող՝ datum, notum, statum ձեւերով բայանուն-աներեւոյթները (supin) նո՞ր, շինծո՞ւ ձեւեր էին եւ միայն իտալիոյ լեզուիօն յատուկ, թէ հին ձեւ մը՝ զոր յունարէնը ի սպառ կորսնցուցեր է։ Դարձեալ՝ յունարէնը (Հելլենիքա) քանի մը ճիւղերու կամ բարբառներու կը բաժնուի (գլխաւոր չորս)։ արդ այս բարբառներէն ո՞րն աւելի հին է եւ ո՞րը նոր։ Բոլոր այս հարցումներուն եւ ուրիշ ասոնց նման հարկերաւոր հարցմանց՝ յոյն-լատին քերականութիւնը չէր կրնար պատասխանել եւ կամ ենթադրութիւններով կը պատասխանէր։ Հետազօտող զիտնականը ինքն իրեն այս հարցումները ընելէն յետոյ, իւր լատին եւ յոյն լեզուաց մէջ ունեցած խորին հմտութեամբն հանդերձ, անլուծանելի խնդրոյ մը առջեւ կը գտնուէր։

Բոլոր այդ հարցումներուն պատասխանելու համար մենք սանսկրիտին կը դիմենք որ մեզ իբր բնագիր կրնայ ծառայել, քանի որ իւր ձեւերն կը ցուցնէ թէ նա լատիններէնէ եւ յունարէնէ — եւս առաւել յունարէնի բարբառներու բաժնուելէ — շատ առաջ բաժնուած է հնդեւրոպական բունէն. ուրեմն ամենայն կասկածանք պէտք է դադրին երբ սանսկրիտը կուգայ հաստատել ձեւի մը վաւերականութիւնը կամ օրէնքի մը հնութիւնն։ Ահա այս է այն օգտակարութեան բնութիւնն զոր սանսկրիտի գիւտն մեզ բերաւ, այսինքն նա եղաւ այն համեմատութեան սահմանը, զոր մինչեւ այն ժամանակ գասական բանասիրութիւնը ի զուր փնտռած էր։

Այսպէս ուրեմն լ. sum, յ. εἶµι եւ հ. եմ գիմացն սանսկրիտ asmi դնելով, անմիջապէս կը տեսնենք թէ՛ ո՞ր լեզուն աւելի փոփոխութիւն կրած է եւ ի՛նչպէս այդ փոփոխութիւններն առաջ եկած են։

Նմանապէս լատին լեզուին յատուկ կարծուած *statum, datum, natum* աներեւոյթ-բայանուններու ծագումն փնտելով կը տեսնենք թէ անոնք յար եւ նման են սանսկրիտի *sthâtum, dâtum, jnâtum* ձեւերուն որք Հնդկաստանի լեզուին մէջ ալ աներեւոյթներ են : Ուստի կ'ըմբռնենք թէ լատինական բայանուն-աներեւոյթը (*supin*) հին ձեւ մ'է եւ աներեւոյթի մը կամ բայանունի մը արժէքն ունի : Իսկ իւր կազմութեամբ շատ մօտ է *cursus, raptus* եւն. գոյականներուն :

Դարձեալ, սանսկրիտ լեզուի բայերու խոնարհման կերպին վրայ ակնարկ մը ձգելով կը տեսնենք թէ լատիններէնի անկատարի եւ ապառնիի յատուկ յանգերն ինչպէս՝ *videbam, amabam, videbo, amabo*, հետք իսկ չեն ձգած Հնդկաց լեզուին մէջ, ուստի կ'ըստիպուինք ենթադրել թէ այդ *bam, bo* վերջաւորութիւններն առաջ եկած լինելու են օժանդակ բայէ մը, ինչպէս անգղիերէնի մէջ կը տեսնուի *to be* ձեւով իսկ գերմաներէնի մէջ *ich bin, du bist, er ist* եւն. :

Յոյն բարբառներու խնդիրն ալ որ ա'յնքան երկար ժամանակ վիճաբանութեանց առարկայ դարձած էր, վերջապէս իւր լուծումն ստացաւ սանսկրիտի երեւան գալովն : Վասնզի տեսնուեցաւ որ յունական բարբառներէն ամէնքն ալ հին ձեւեր կը պարունակէին, առաւել կամ նուազ աղաւաղեալ ձեւերու հետ :

Մինչեւ այն ժամանակ դասական քերականութեանց կանոնները մէկ մէկ հանելուկներ էին երբ մարդ ուզէր անոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնն իմանալ : Այդ կանոնները կը նմանէին պատմութեան մը որուն մէն մի եղելութիւններն՝ զատ զատ առած, մեղ ծանօթ էին, սակայն ընդհանուր չաղկապումն եւ ժամանակագրութիւնը, հակառակ մեր մտքի բոլոր ջանքերուն, մինչ կը խուսափէին :

Արդ պատմութիւն մը վստահութեան արժանի լինելու համար պէտք է որ յենու կա'մ արձանագրութեանց, մեղալներու, դաշնագրութեանց եւ կամ նմանօրինակ վաւերական գրութեանց վրայ, կամ թէ՛ պատմութիւն, յիշատակագրութիւն, ժամանակագրութիւն եւ տարեգրութիւն ընելու պաշտօն ունեցող մատենագիրներու վրայ, որոնք — վերջնոց համար է խօսքս — կրնան կա'մ ժամանակակից, այսինքն՝ ակադեմիական վկայ լինել, կամ ապրիլ այն ժամանակ յորում իրենց պատմած եղելութիւններն տեղի են ունեցեր, եւ կամ՝ յետագայ լինել իրենց գրած պատմութեան ժամանակին, սակայն միշտ յենու պարտին ժամանակակից վկայութեանց վրայ :

Արդ լեզուաբանութեան մէջ ալ՝ անսպասելի վկայ մը — ունակը իրան — Արեւելքի խորերէն գալով, դարեւոր խնդիրները լուծեց եւ գէթ յարաբերական ժամանակագրութիւն մը մտցուց լեզուներու պատմութեան մէջ, ամէն բան իւր տեղը գրաւ եւ մեղ հայթայթեց ճշմարտութիւնը ճանչնալու այն դատանիքն (*critérium*)՝ առանց որոյ եւ ոչ մէկ գիտութիւն կրնայ առաջանալ :

Հայերէնն ալ հետաքրքրութեան առարկայ դառնալով՝ հայ թէ օտարազգի գիտնականներն առ հասարակ անթափանցելի առեղծուածի մը առջեւ պտան ինքզինքնին :

Ի՞նչ է այդ լեզուն, ո՞ր տեղէն եկեր է. ի՞նչ կապ ունի կիրթ եւ անկիրթ աշխարհներու մէջ գոյութիւն ունեցող միւս բարբառներուն հետ : Ահաւասիկ նոյնքան անպատասխանի հարցումներ :

Շատեր՝ երկար ժամանակ՝ կարծեցին — եւ հայկական անմիտ ու չինծու աւանդութիւն մ'ալ՝ ո'չ նուազ նպաստաւոր չէր լիներ դէպի այդ կարծիքին կողմն կամայ եւ ակամայ հակեցնելու դատողութեան կըշիռն — թէ հայկական բարբառը սեմական է, անոր մէջ բաւական թուով սեմական բառեր (մանաւանդ ասորերէն, քաղդէարէն եւ աւելի յետագայ ժամանակներում նաեւ՝ արաբերէն) գտնուելուն եւ արողանութեան մէջ ալ քիչ շատ նմանութիւն երեւնալուն համար : Այս կարծիքը՝ ասկէ դեռ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ գիտնականներու մեծամասնութեան կարծիքն կը համարուէր :

Ուրիշներ՝ աւելի լուրջ մտքեր՝ հայերէնը յունարեկին մերձեցուցին. ասոնք հայկական բարբառը յունարէնի մէկ ճիւղը նկատեցին կամ անկէ սերած լեզու մը :

Այլք, հայերէնէ բան մը չկարենալով հասկնալ, մօտեցուցին զայն փոխգրեկին, հաւանականաբար այն լաւագոյն պատճառին համար, որ այս վերջին լեզուին վրայ ալ շատ բան չէին գիտեր :

Ինքզինքնին աւելի լուրջ ուսումնասիրութեան մը տուող գիտնականներէն ոմանք ալ — եւ դեռ շատ են այսօր այս գաղափարին կուսակիցները — հայերէնի մէջ խիստ բազմաթիւ իրանական բառերու հանդիպելով, զայն հնդեւրոպական լեզուներու իրանական բաժնին մէկ ճիւղը կը համարին եւ իրանական կը կոչեն զայն :

Վերջին տարիներս գերմանացի գիտնական մը, անշուշտ նոր գիւտ մը ըրած լինելուն փառքը վայելելու սաստիկ փափաքէն տոչորած, բռնազրօսիկ խնամութիւն մը ուղեց որ անպատճառ լինի հայերէնի եւ Քետացուց (Հաթեանց) լեզուին մէջ. լեզու մը՝ որուն վրայ գիտական աշխարհը դեռ բան մը չգիտէ. վասնզի տակաւին հազիւ քանի մը բառեր կարդացուած են այդ լեզուէն, որոնք հայերէնի հետ ո եւ է առնչութիւն ունենալէ հեռի են :

Արդ՝ բոլոր այս տեսութեանց հնարիչներուն եթէ ոմանց գիտութիւնն կը պակսէր, մնալ կ'ընգունինք թէ շատերուն ալ բազմակողմանի հմտութիւնը խիստ մեծ էր. այսինքն եթէ ոմանք՝ չըսենք տգիտութեամբ այլ ոչ-բաւական գիտութեամբ սխալեցան, ուրիշներ՝ ընդհակառակը՝ գիտութեան, այսպէս ասած, յորդութենէն չփոթեցան :

Եւ յիշաւ ի՞նչ բանի կը նմանի մեր լեզուն թէ՛ գիտնականին եւ թէ՛ պարզ զարգացման տէր անհատին համար :

Հայկական բարբառը նման է անապատի մը՝ որուն համար բնաւ աշխարհագրական կամ պատմական ո եւ է տեղեկութիւն չունինք եւ որուն մէջ ինչալով կը գտնենք զանազան ուղտեր, եւ ասոնց որ պիտութենէն գատելով՝ այն անապատը կը վերագրենք երկրագնդիս այս ինչ կամ այն ինչ մասին։ Եւ կամ մեր լեզուն կը նմանի պեղումներէ երեւան եկած աւերակ քաղաքի մը, որուն վրայ եւ ոչ մէկ հեղինակ խօսած է եւ որուն այլ եւ այլ մասերն ու շէնքերն մեր քննութեան առարկայ դառնալով՝ անոնց ճարտարապետութեան եւ արուեստի զանազանութիւնը մեզ ենթադրել կուտայ Եգիպտացոց, Բաբելոնացոց, Ասորեստանաց, Հրէից, Յունաց կամ Լատինաց ազգեցութիւնն։

Ի՞նչ է մեր լեզուն եթէ ոչ լաբիւրինթոս մը, որուն մէջէն ելլելու եւ ոչ մէկ միջոց եւ ոչ մէկ առաջնորդ ունինք։

Հնդեւրոպական ուրիշ լեզուները ուսումնասիրած ժամանակ, բաց ի դասական դարձած լեզուէն որ կատարելագործուած եւ բոլորովին օտարացած կը ներկայանայ մեզ, կը գտնենք նաեւ անոր քով աւելի վաղընջական (archaïque) բարբառ մ'ալ, կամ ստոր լեզու մը եւ զանազան գաւառաբարբառներ, որոնք դասական լեզուին կազմութեան եւ կատարելագործութեան գործիքներն եղած են, եւ ի պահանջել հարկին եթէ անոնց գիմներ, դասականացած լեզուին գրեթէ ամբողջութիւնն կը լուսաբանուի։ Այսպէս՝ լատիներէնը ու յունարէնն օրինակ առնելով՝ կը տեսնենք, թէ Վիրգիլիոսներէ, Կիկերոններէ, Սալլուստիոսներէ, Պլինիոսներէ, Հոմերոսներէ, Դիմոսթենէսներէ, եւ Թուկիդիտէսներէ յառաջ, թէ՛ ժամանակակից եւ թէ՛ վերջը կը գտնենք նաեւ երկրորդ եւ երրորդ աստիճանի գրողներ, ո՛չ իրենց գաղափարով — գաղափարը գործչունի այստեղ — այլ իրենց ձեւով եւ ոճով։ Այս երկրորդ աստիճանի գրողներէ ոմանք աւելի վաղընջական եւ ոմանք ալ դասականութենէ դուրս եկած՝ ստոր ոճով գրած են, եւ սակայն ասոնց ամէնքն ալ մեծ կարեւորութիւն ունին դասական լեզուն ուսումնասիրելու գործին մէջ։ Բաց ի ասկէ, կային գաւառաբարբառներ եւ ժողովրդական լեզու մը — ինչպէս Յունաց՝ դորիականը, յոնիականը, եւն. Լատինաց՝ ստորին լատիներէնը, ռամկական լատիներէնը, եւն. — որոցմէ առաջ եկած են դասական կամ գրական բարբառներ։

Նոր լեզուներէն՝ ֆրանսերէնը օրինակ առնելով կը տեսնենք, թէ այժմու ֆրանսերէնը նման չէ անցեալ դարու ֆրանսերէնին, անցեալ դարունը՝ ժէրգ դարու բարբառին, ժէրգը՝ ժՉին եւն. բայց այդ դարերու լեզուներն մեզ հասած են շնորհիւ այն դարերու վերաբերող գրիչներու գրութեանց։

Հայերէնի վերագառնալով, եթէ ուզենք ուսումնասիրելու զուտ լեզու մը փնտռել՝ միայն եւ միայն ոսկեդարեան կոչուած հայերէնը կը գտնենք. եւ ասկէ ալ՝ կարելի է ըսել միայն Հին եւ Նոր Կտակարան-

ներու լեզուն. վասնզի Եզնիկն ու Եղիշէն արդէն իրենց փոխառութիւններով բաւական հեռացած կրնան համարուիլ զորօրինակ Աւետարանի լեզուէն։

Արդ՝ եթէ նոյն իսկ իւր ամբողջութեամբ վեր առնենք ոսկեդարեան գրականութիւնը, կը գտնենք այնտեղ յղկուած, կատարելագործուած եւ նրապա՛ռ ու առեւ սեռակ քեփումներու յարմարող լեզու մը. միայն Մէկ Լեզուի։ Իսկ այդ մէկ հատիկ լեզուն այն կատարելութեան հասնելու համար ի՛նչ աստիճաններէ, ի՛նչ ճամբաներէ եւ ի՛նչ խաւերէ անցած լինելն մեզ համար գաղտնիք մ'է եւ յաւիտենական գաղտնիքը պիտի մնայ, աւա՛ղ։

Եւ ի՞նչու։

Որովհետեւ — թո՛ղ ներուի մեզ ըսել — այն նուիրական անձը՝ որուն մենք այնքան պարծանօք «Առսառուորիչ» անունը կուտանք, Սուրբն Գրիգոր իւր օգնականներով եւ յաջորդներով (առանց մեր ընթերցողներուն կրօնական զգացումները վերաւորելու) խաւարիչ մ'եղաւ պատմական-լեզուաբանական տեսակէտով։ Յիրաւի եթէ դիմենք մեր պատմիչներէն Ագաթանգեղոսին եւ ուրիշներու, կը տեսնենք թէ անոնք Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածման վրայ խօսած ժամանակնին տարօրինակ եռանդով մը կը պատմեն թէ ի՛նչպէս Սբն. Գրիգոր եւ իւր երանելի յաջորդներն Հայաստանի մէջ մի անկիւնը պտտելով մեհեանները կը կործանէին (1), քուրմերը կը հալածէին (2), մեհենական զար-

(1) «Հասեալ Ս. Առաքեալն հալածեաց զգործօնեայ չարին եւ զիռուսն փշրեաց՝ որ յանուն Անահտայ էր»։ Հ. Ալեշան, Հին հայաստանի Հայոց, էջ 38։ — «Եւ զպատկերսն փշրեալ զօրութեամբ Ս. Խաչին . . .»։ Անդ, էջ 49։ — «Իսկ եւ զԱրամազդական սուտանունն այն զգիւղաբնակն պատկեր՝ զգիւղաբնակն Դիոսի՝ կործանեցէր . . .»։ Խօսք Անանիա վարդապետի. անդ, էջ 258։ — Ս. Նունէ՝ «Կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, եւն. » անդ, էջ 258։ — Անահտայ պատկերին համար կը գրէր Ս. Գրիգոր. «խորհակեցաւ, եւ տուաք զգերդն Տիրինկատարի՝ իւր քաղաքն եւ ամենայն սահմանօքն՝ ընծայ Ս. Առաքելոյն»։ անդ, էջ 268։ — «Զգաստացեալ զօրօքն՝ փշրեին զոսկի պատկերն Անահտականաց դիցն, եւ առեւեղեցին զսեղիսն փակեալ վասնիկն, եւ զոսկին եւ զարծաթն աւար առեալ»։ անդ, էջ 272։ — Անանիա վարդապետ ուրախութեամբ կը գրէ. «Օրհնեալ եւ զու լուսանկար առաքա՛ս, որ շքեղաճօխ նազանօք զօրացաւ ի վերայ պատկերացն դրօշեւոց, եւ հարեալ խորհակեցէր զստոյ պաճուճանս գիւղաբնակիւր եւ քաջապետ՝ պանծանաց Անահիտն տիկնոջ»։ անդ, 273։ — «... Ս. Գրիգոր՝ ո՞րպէս մի տեսնեալ գրեւորմէ՛ կործանեալ անհետ արար»։ անդ, էջ 282։ — Ս. Գրիգոր «գայր հասանէր ի Մրհական մեհեանն անուանեալ որդուոյն Արամազդայ, եւ . . . ի հիսնանց քրեալ խիկն, եւ զգանձս մթերեալս աւար հարկանէին, եւ աղքատաց բաշխէին, եւ զտեղիսն նուիրէին եկեղեցւոր»։ անդ, էջ 287։ — «... Արկեալ ձեռն՝ փակեալ արեալ առեւեղեցին . . .»։ Եւ դիմեալ ի դուռն մեհենին, եւ ամենայն շինուածք մեհենին ի հիմանց դրդեալ զսպալեցան . . .»։ անդ, էջ 290-291։

(2) «... Որ եւ անդ առաքելանչան քահանայքն հարածեալ զնոսս եւ փակեալ զպաշտանսն նոցա . . .»։ Հին հայաստանի Հայոց, էջ 49-50։ —

դերը (3) կ'ոչնչացնէին, զհեթանոսական սպասները, քանդակներն (4) ու գրուածները (5) կ'անհետացնէին!... : Նորահաւաստի՝ կրօնամոլու թիւն, պիտի ըսեն ոմանք : Բայց յանցանքը որո՞ւն էր : Գրիգորի՝ եւ

«Եւ այնքան բաղմամբիւ էին՝ — քուրմերու մասին է որ կը խօսի Հ. Ալիշան — որ զօրածողով ընկելով՝ թագաւորին զօրաց հետ կուռեցան իրենց կուռքերը եւ մեհեանները պաշտպանելու համար. եւ յետ չարաչար կոտորածի՝ դեռ 438 հոգի գերուած բանտուեցան, Լուսաւորչի այս կողմերս եկած ատեն» : անդ, էջ՝ 461-462 : — Գիտանէի եւ Գեմետրի անդրիններուն վրայ խօսած ատեն Ասորի Զինորայ վկայութիւնը մէջ կը բերէ Հ. Ալիշան, այսպէս՝ «... Ուրիշ Հայոց կողմ հետ զասոնք այլ կուռայ կործանելու՝ Ս. Գրիգոր, բայց շատ զժուարութեամբ եւ պատեւազանքով, Տրդատայ զօրաց օգնութեամբ» : անդ, էջ՝ 300 :

(3) Ագաթանգեղոս կ'ըսէ. «Ոսկեղէն եւ արծաթեղէն զարդեր, եւ վերջապէս փողփողեալս, Նշանակաւ պաշարակաւ մեծախիտ, եւ ոսկով պատիւ, եւ արծաթի Զոհարակոյ, յանձն ցանկալիս՝ ակամք պատուականօք, ոսկով եւ արծաթով, հանդերձս պաշտօնս, եւ ի զարգս գեղեցիկս» : Հին հաւատք Հայոց, էջ 437 : — Վահագնեան «մեհեան մեծագանձ, լի ոսկով եւ արծաթով, եւ բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդ» : անդ, էջ 293 :

(4) «Չամբըրու գիւղի քով քարաբլրի մը վրայ տեսնուէր մեր օրերուս, բոլորակ քարաշար բակի պէս տեղ մի, ի միջակին կոտորած խարխիս կամ սիւն մի, ասոր մէկ երեսին վրայ փակցուած էր սղաշաւ կերպ անձ մի բաղկատարած, ոտից ներքեւ երկու պնակածեւ փորուածք, միւսին վրայ (միւս երեսին) փարուած գծեր» : Հին հաւատք. էջ՝ 437 : — «Արագածու Աղց գիւղի մօտ այլ լեռին մէջ փորուած է խոր տեղ մի մատրան ձեւով, հանդերձ խորանաւ, որոյ մէջ կանգնած է սիւնակ մի, երկու կողմերը կիսաբոլոր խորշեր, եւ փակցուած պատերս եւ կենդանեաց» : անդ, էջ՝ 437-438 :

(5) — «Գրուածոց համար, կրնամք ըսել — կ'ըսէ Հ. Ալիշան — թէ շատ չէին եւ ԿՍԹՍԻ ԱՅԼ ԶՆԶՈՒԱՅՆ» : Հին Հաւատք. էջ՝ 473 : — Հմայելու այլ եւ այլ ձեւերուն վրայ խօսած ժամանակ Հ. Ալիշան կ'ըսէ. «... Այսոր համար այս կերպ խարութիւնք կոչուէին Բաշխի, որոց շատ հետամուտ եղած կ'երևին Հայք, եւ իրենց մոգերն ու քուրմերն շատ թաւ գրած այսպիսի սնտուեաց վրայ, զորս Բարդաճան Ասորի գտեր եւ կարգացրէր էր անոնց մեհենից մէջ» : անդ, էջ՝ 372 : — «Թէ կայի՞ն սահմանեալ կամ չարադրեալ կարքով աղօթք, մաղթանք, երգք, օրհնութիւնք : Հաւանիմ թէ կային. եւ մեհենակալ մասեակի կոչուած գրոց մէկ մասն այնպիսի բաներ բովանդակէր, ... մէկ մասն այլ՝ ըսելու եւ լսելու կերպը կամ ձեւը, հանդերձ ձեւերով կամ շարժմամբք : Ի՞նչ տեսակ սնտուի եւ խաչառակ գրուածներ կային այդ մաստից մէջ, կըրտեսայ գուշակուել, ոչ միայն անոնց ջնջուելէն՝ ի ծագել քրիստոնէութեան, այլ եւ մեր քանի մի տեղ յիշած աղթարական աղօթքներէն...» : Թեան, այլ եւ մեր քանի մի տեղ յիշած աղթարական աղօթքներէն ու Հայոց Յայտնի է եւ Բարդաճան աղանդաւորին ըրածէն (յի դարու) ու Հայոց այդպիսի մեհենական գրիւնը կարգաւոր՝ անոնց հակառակ գրեց. այս գրուածները կոչու պաշտակալ եւ Բաշխից վրայօք էին. եւ կ'երևին թէ կարգով եւ ունի մի գրուած էին, որ արժանի եղան ընդդիմաբան հերքման, թէ եւ ի հերքելի անձէ : — Ուրիշ տեղ այլ յիշուին մեհենակալ պատկերներ, նման իմն մեր եկեղեցեաց, դիւանաց եւ կոնդակաց. այսով այստեղից, որ եթէ ի մեհեանս պատկերներ գրուած պատկերն, այլ յայտնուի, որ եթէ ի մեհեանս պատկերներ գրուած պատկերն, որչափ եւս առաւել Ծիսակալ» : անդ, էջ՝ 446-447 :

իւր յաջորդներուն թէ հայ ժողովուրդին, որ՝ չ'ըսենք կրօնամոլութեան այլ չափազանց կրօնասիրութեան ոգի մը միշտ ունեցած է եւ ունի մինչեւ այսօր ալ : Այո՛, ժողովուրդը մասամբ յանցաւոր էր իւր քարասրտութեան համար. նա մեծ զժուարութիւն կը ցուցնէր իւր կրօնքն փոխելու եւ նոր մը ընդունելու : Բայց աւելի յանցաւոր էին նոր կրօնքին մեծ վարդապետներն, վասնզի իրենց կրօնական եռանդին զոհ գնացին ոչ միայն հեթանոսական կրօնքին վերաբերեալ իրենն, (որոց թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին արժէքն շատ մեծ է արդէն գիտական տեսակէտով), այլ նաեւ ժամանակին դրական-գիտական, առտեղաբանական, հմայական գործերն, նոյնպէս նաեւ նոյն ժամանակի ժողովրդական բանաստեղծութիւններն ու երգերը, որոց գոյութիւնն անկարելի է կասկածի ենթարկել առանց նոյն ժամանակի Հայը բիրտ ու կոշտ եւ վերին աստիճանի վայրենի ժողովուրդ մը նկատելու անպատեհութեան մէջ իյնալու : Եթէ նախասկզբարեան Հայը վայրենի ալ սեպենք, միթէ չգիտե՞նք որ վայրենին ալ կ'երգէ իւր տխրութիւնն եւ ուրախութիւնը, իւր քաջագործութիւններն ու կրած տառապանքը, իւր պատերազմներն ու իւր քաջերը. եւ իւր այդ երգը ու է միջոցով կ'աւանդէ իւր ժողովուրդներուն : Բայց այս ենթադրութիւնը ճիշդ է, վասնզի ոսկեդարեան սփռուելի շեղում հո՛ն է մեզ արագացանքը հաւանք, թէ Հայը զարգացած եւ փայլաւոր դոկտրինայի մէջ արդէն : Իսկ ոսկեդարի մասնացոյց ըրած զարգացումը ոչ թէ տարբերու ալ դարեւ ու կարօս է :

Արդ՝ թէ՛ վայրենի սեպենք եւ թէ քաջաբաւերի, նախասկզբարեան Հայն անշուշտ ունեցած է զոնե ժողովրդական գրականութիւն մը, որուն լեզուն քիչ կամ շատ տարբեր լինելու էր ոսկեդարեան լեզուէն. ասկէ զատ՝ կային անշուշտ զանազան դաւաճարարաւորներ առաւել կամ նուազ ներառած, որոնցմով գոնէ երգեր յօրինուած լինելու էին եւ ո՛ր եւ է կերպով (ո՛ր եւ է գրով, նշանով կամ աւանդութեամբ) յաջորդներուն թողուած : Բոլոր այդ գանձերն՝ քրիստոնէութեան առաքեալներուն եռանդին զոհ են գնացեր, այնպէս որ այսօր նախասկզբարեան հայերէնի կան հայերէններու մասին բնաւ տեղեկութիւն չունինք : Իսկ մեզ այդ բարբառներն, այդ լեզուներն հարկաւոր են, անհրաժեշտ են, Աւետարանի լեզուին վրայ պէտք եղած քերականական - լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնն ընելու :

Ուրիշ խնդիր մը, որ ոչ նուազ իւր կարեւորութիւնն ունի լեզուաբանական տեսակէտով եւ որ ոչ նուազ կը հաստատէ մեր ժողովրդին չափազանց կրօնասիրութիւնը, է նաեւ մեր յատուկ՝ անուններու խնդիրը : Եթէ այսօր Լատինաց կամ Յունաց լեզուներն ի սպառ կորսուած լինէին, կարելի էր անոնց գործածած յատուկ անուններուն շընորհիւ, զանոնք գրեթէ բոլորովին վերականգնել. վասնզի թէ՛ Լատիններ

բու եւ թէ Յոյներու յատուկ անուններն իրենց սեպհական լեզուին մէջ որոշ նշանակութիւն ունին. (այսպէս լատ. Claudius, Գծք. ԺԱ. 28, Cornelius, Գծք. Ժ. 3, Felix, Գծք. ԻԳ. 24, Festus, Գծք. ԻԴ. 27. եւն. նոյնպէս յուն. Αλέξανδρος, Տիմոթ. 2. Դ. 14, Ουνδύδρος, անդ. 19. Ακύλας, Προσκύλλα, Կորնթ. 1. ԺԶ. 19 եւն.):

Դարձեալ, եթէ արդի ընթացիկ լեզուներն օր մը կորսուին՝ կարելի պիտի լինի զայնս վերահաստատել յատուկ անուններու միջոցաւ. զոր օր. ֆրանսերէն յատուկ անուններն՝ Valigny, Bourgeois, Angin, Marchand, Boulanger, Ruelle, Potin, Dubois, եւն. եւն. նոյնպէս եւ գերմաներէն՝ Waltsberger, Rosemberg, Blumenthal, Munster, Müller, Siegel, եւն. եւ իտալերէն՝ Clari, Panizzardi, Monti, Tasso, Morosini եւն. եւն. յատուկ անուններն իրենց նշանակութիւնն ունին իրենց լեզուին մէջ: Նոյնը կարելի է ըսել ուրիշ ազգաց անուններու մասին, նո՛յնչափ հրէային, արաբին, թուրքին ու պարսկին համար ո՛րչափ հնգիկին, սլաւին եւ անգղիացւոյն համար:

Հայերէնի անուններուն գալով, տարօրինակ երեւոյթ մը կը ներկայանայ մեզ. բաց ի Հայկազանց հարստութեան անուններէն, որոնք թանձր եւ անթափանցելի մշուշով մը շրջապատուած են եւ հայկական գոյն մը ունենալէ բաւական հեռի լինել կը թուին, միւս հարստութեանց անունները, գրեթէ միշտ փոխ առնուած են ա՛յն ազգերէն որոց կրօնքն դաւանած են մեր նախնիք:

Հետզհետէ Ասորեստանեայց, Պարսից, Յոյն-Լատինաց կրօնքներուն ենթարկուելով, Հայք նոյնակրօն ազգաց անուններն գործածելը — կրօնամոլութեամբ թէ տիրողին հաճելի թուելու տենչանքով — տեսակ մը փառք սեպած են կարծես եւ արտաքոյ կարքի եռանդ մը ցոյց տուած: Այսպէս՝ միայն ամենաշատ գործածուածներն ուստի եւ աչքի զաբնոյններն յիշելու համար, Արսաշես, Վաղարշակ, Արշակ, Խոսրով, Ներսէս, Արսաւան, Արիստակէս, Բիզանդ, Թեոդորոս, Գրիգոր եւն., օտար անուններ են՝ պարսիկ եւ յոյն (1):

Հազիւ թէ քրիստոնէութիւնը կը սկսի ծաւալ ստանալ ի Հայաստան, եւ ահա անմիջապէս աստուածընտիր կոչուած ժողովրդին գործաւ

(1) Գուցէ մեզ առարկեն թէ այդ անունները թափաւորներունը եւ մեծամեծացն էին, որոնք քաղաքական պատճառներով այդպէս կոչուած են. իսկ ժողովուրդը: Ա՛հ, ժողովուրդը. դժբաղդաբար անոր վրայ գրեթէ տեղեկութիւն չունինք, վասնզի մեր պատմիչներն մեծաւ մասամբ, նման բոլոր հին պատմիչներու, փոխանակ պատմութիւն մը գրելու — այսօրուան մտքը — աւելի՛ ժամանակագրական առաւել կամ նուազ ճշտութեամբ, համառօտ կենսագրութիւն մը թողած են մեզ մեր թափաւորաց վրայօք: Իսկ ժողովուրդը, անոր բարքն ու վարքը, անոր սովորութիւնները, մասնաւոր խնամքով մը մէկ կողմ թողած են: Բայց ի՛նչ որ ալ լինի եւ ի՛նչ որ ալ առարկեն մեզ, մենք կը պատասխանենք

ծած անուններն հեղեղի նման կը թափին այնտեղ, եւ կը տեսնենք Սահակներու (Իսահակ) Մովսէսներու, Յակոբներու, Դաւիթներու, Յսասիներու եւ այլոց սունկի պէս բուսնիլը! Իսկ եթէ ուզենք բուն հայկական անուններ փնտռելու ելլել, շատ դժուարութեամբ մէկ քանի հատին պիտի հանդիպինք, որոնք իրենց յատուկ նշանակութիւնն ունենան հայերէնի մէջ. ինչպէս՝ Հրաչեայ, Նորայր, Անուշաւան(?), Գիւսակ(?), Ժիրայր, Սկայորդի. (Հսկայորդի ? géant?) եւ շատ փնտռելով, գուցէ մէկ քանի հատ ալ. եւ ահա՛ ամէնքը! ուրեմն կը ստիպուինք հայերէնի լուսաբանութեան մասին յատուկ անուններէն ալ ո՛ր եւ է օգտակար օժանդակութիւն սպասելէ յոյսերնիս կտրել:

Արդ՝ համառօտենք եւ եզրակացնենք մեր ըսածներն.

Հայերէնը՝ ներկայանալով մեզ բոլորովին զարգացած եւ նրբացած մէկ հատիկ լեզու մը, եւ չունենալով ձեռքի տակ ո՛ր եւ է ուրիշ հայկական գրութիւն կամ բարբառի հետք որ գոյութիւն աւնեցած լինի նախ քան ոսկեդարեան լեզուն կամ անոր ժամանակակից, չափազանց դժուար է զայն պէտք եղածին պէս ուսումնասիրելն եւ անոր վրայ վերջին խօսքը ըսելն: Խարխափելով միայն կարելի է մեր լեզուն լուսաբանել:

Սակայն լեզուաբանութեան ըրած առաջընթացներն մեզ թոյլ կուտան հաստատել այսօր՝

1) Թէ՛ հայերէնը ո՛չ սեմական, ո՛չ յունական, ո՛չ փոխդական, ո՛չ քետացի եւ ոչ ալ իրանական բարբառ մ'է, այլ պարզապէս՝ հայերէնը՝ հայերէն է (1). այսինքն՝ նա յունարէնի, լատիներէնի, սանսկրիտի, ղէնդերէնի եւ ուրիշ հնդեւրոպական կոչուած լեզուներու նման լեզու մը, ծնած մի եւ նոյն արդանդէն քան վերջիններս, ուստի եւ քոյր անոնց.

2) Թէ հայերէնը իւր բառագրութեամբ եւ քերականութեամբ արեւմտեան լեզուաց շարքին մէջ դասելու է, իսկ իւր արոգանութեան կամ արտասանութեան տեսակէտով՝ արեւելեան լեզու մ'է.

3) Թէ հայերէնը, իբրեւ հնդեւրոպական բարբառ՝ զետեղելու է յունարէնի եւ սլաւերէնի մէջտեղ:

Թրքական անուանի առածով. «պալըզ պաշտան գօգար»: Միշտ եւ ամէն տեղ՝ մեծը, հարուստը, զօրաւորը եւ գիտնականը օրինակ է տուած փոքրին, աղքատին, սկարին, եւ տգէտին. թափաւորն ալ՝ ժողովուրդին: Եթէ Լուդովիկոս ԺԴ եւ մանաւանդ Լուդովիկոս ԺԵ եւ զիրենք շրջապատող պալատականներն այնքան նրբացած չքեղութեամբ, արդ ու զարդի օրինակներ չտային, այսօրուան Ֆրանսացին — եւ Ֆրանսացիէն օրինակ առնելով ամբողջ լուսաւորեալ եւրոպան — այնքան պճնասէր եւ ունայնասէր չէր լիներ:

(1) Ինչպէս վերը անցողակի կերպով յիշեցինք, իրաւ է թէ հայերէնի մէջ բաւական թուով սեմական բառեր, բազմաթիւ յունարէն եւ լատիներէն եւ խիստ մեծ քանակութեամբ իրանական բառեր կան, որոնք այլ եւ այլ ժամանակներ փոխ առնուած են քաղաքական եւ մա-

Սանսկրիտի գիւտը քերականական կանոններու մէջ կարգ եւ օրէնք հաստատեց, մեզ ծանօթացնելով շատ մը բաներ, որոնք թէպէտ մեր քերականութեան մէջ կը գտնուէին՝ սակայն անոնց հնութեան վրայ կասկած յարուցանելու յաւակնութիւնը ունեցած էին գիտնականի, փիլիսոփայի եւ քերականի համբաւը վայելող անձինք։ Զոր օրինակ Գերմանացի գիտնական մը այս դարուս սկիզբը, յենով Քանթի փիլիսոփայութեան վրայ, մէկ մէկ ալ երկուքի պէս կ'ապացուցանէր թէ բացառական հոլովը նորըստեղծեալ հոլով մ'է զոր Լատինք հնարած են իրենց տրականին յաճախակի գործածութենէն ծագած չփոթութիւններէն խոյս տալու համար։ Իսկ Յոյները բնաւ չեն ունեցած բացառական հոլով ! Իսկ մեր մէջ՝ քանի՜ քանի՜ քերականներ կարելի չէ ցոյց տալ որոնք հայերէնի — գրաբար — հոլովը վեց (ոմանք նոյն իսկ աւելի նըւազ) կը պնդէին — ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական եւ գործիական, իսկ մնացեալները՝ շինծոռ։ Ո՛րչափ մեծ եղաւ այդ գաղափարներուն կուսակցաց զարմանքը, երբ առաջին սանսկրիտ քերականութիւնները աչքէ անցնելով տեսան թէ Հնդկաց լեզուն ութ հոլով ունէր — ուղղական, կոչական, հայցական, գործիական, տրական, բացառական, սեռական եւ ներդոյական — հակառակ փիլիսոփայութենէն քաղուած պատճառներու։

Սանսկրիտի ծանօթութեան անմիջական հետեւանքներէն մին եղաւ նաեւ դիտողութեանց ճշգրտութիւնն եղականապէս աւելցնել։ Հնդկական լեզուն հազուադէպ թափանցկութիւն մը ունի, շնորհիւ իւր հնութեան եւ բազմութիւ հանճարեղ եւ ճարտար քերականներու աշխատութեանց։ Երբ հայերէն, լատիներէն կամ յունարէն եւ կամ ուրիշ ո՛ր եւ է հնդեւրոպական լեզուէ բառ մը մօտեցնենք համապատասխան սանսկրիտ բառին, անմիջապէս բառին ստուգաբանութիւնը աւելի յստակ կը լինի եւ քերականական ձեւերը աւելի որոշ։ Սանսկրիտը մեր աչքերուն մանրադիտակի մը դերը կը կատարէ։ ամբողջ վանկեր, որոց մենք հաշիւ հետքն կը նշմարէինք, բացարձակապէս կ'երեւին, բառին կազմիչ տար-

տենադրական պատճառներու ազդեցութեան տակ․ նոյն իսկ այդ փոխառութեան այլազանութիւնն է որ գիտնականներու չփոթութեան եւ սրբալանաց առիթ է տուեր․ սակայն բոլոր այդ փոխառութիւնները չեն արգիլեր հայերէնը՝ հայերէն մնալու կամ հայկական աներկբայելի հիւմունք մը կամ կմախք մը ունենալու։ Կա՞յ արդեօք լեզու մը որ փոխառութիւն բրած չլինի։ Օրինակ առնենք ֆրանսերէնը․ այս նոր լեզուն մէջ բաց ի լատիներէն եւ յունարէն անթիւ բառերէ, կան նաեւ խիստ մեծ թուով իրենց ցեղակից լեզուներէ — մանաւանդ իտալերէնէ եւ սպաներէնէ — փոխառեալ բառեր, բառական մեծկակ թուով գերմաներէն եւ անգլիերէն բառեր, նոյն իսկ արաբերէն, ռուսերէն եւ թուրքերէն բառեր։ Սակայն բոլոր այս փոխառութիւններովը հանդերձ՝ ֆրանսերէնը չէ դադրած ֆրանսերէն լինելէ։

րերը, արմատին եւ մասնիկին մէջ կատարուած զօդումն՝ աչքի կը զարնուին։ Հնդկաստանի լեզուին մէջ բառերը կազմալուծելու համար մեծ ջանքի պէտք չկայ, վասնզի բառին զանազան մասերը ինքնիրեն կը լուծուին, եւ մենք՝ առանց դժուարութեան՝ կրնանք տեսնել մէն մի մասին կատարած դերն։ Լեզուաբանը մեծագոյն օժանդակութիւն մը պիտի գտնէ ուրեմն, հնդեւրոպական ո՛ր եւ է լեզուի մը մէկ ձեւին կամ բառին վրայ իւր վերջնական խօսքն ըսելէ առաջ, սանսկրիտին դիմելով․ վասնզի Հնդկաստանի լեզուն՝ ճիշտ իւր հնութեան համար՝ փորձաքար մը կրնայ համարուիլ, որ ամէնուն մատչելի է։

Քանի մը օրինակներով ցոյց տանք սանսկրիտի նոր քերականութեանց մատուցած ծառայութիւնները։ Հնդկաստանի լեզուին՝ համեմատական քերականութեան նկատմամբ բերած օգնութիւնը կարելի է բաղդատել այն օժանդակութեան զոր մենք կ'ստանանք զորօրինակ՝ հայերէնէ (գրաբար), մեր աշխարհաբար լեզուին եւ գաւառաբարբառներու խրթին բառերու բացատրութեան համար եւ կամ լատիներէնէ՝ ֆրանսերէնի ուսումնասիրութեան համար։

Այսպէս երբ կ'ուզենք իմանալ թէ ֆրանսերէնի ապառնին ի՞նչպէս կազմուած է (j'aimerais, je partirai, je servirai եւն․) մենք անմիջապէս միւս լատին կամ ռոման լեզուներուն եւ ստորին լատիներէնի կը դիմենք, որոնք մեզ կը սորվեցնեն թէ՛ j'aimerais հաւասար է ego amare habeo, այսինքն՝ ես սիրել ունիմ, je partirai = ego partire habeo, ես մեկնել ունիմ, je servirai = ego servare habeo, ես ծառայել ունիմ․ անմիջապէս կը տեսնենք որ ֆրանսերէնի ապառնին շինող այդ -ai մասնիկը avoir = «ուսննալ» օժանդակ բային ներկան է․ ուստի j'aimerais = je-aimer-ai = ego amare habeo, եւն․։

Հայերէնի բարբառներուն մէջ այս ձեւին կը համապատասխանէ հետեւեալ ապառնաձեւ ոճերը․ ես ձեզ ասել + իք ունիմ․ — գրել + իք ունիմ․ — պսսսել + իք ունիմ եւն․ որոնք նոյնն են «պիտի ասեմ» (ասացից), «պիտի գրեմ» (գրեցից) «պիտի պատմեմ» (պատմեցից) եւն․։

Այս բացատրութիւնն այնքան հաստատ է որ եթէ դիմենք նոր-լատին միւս լեզուներուն՝ կը տեսնենք թէ աներեւոյթի եւ օժանդակի մեացումը դեռ կատարեալ չէ։ Այսպէս սպաներէն լեզուին մէջ «ես զայն պիտի ընեմ» նախադասութիւնը կը թարգմանուի՝ hacer lo he = լա․ facere illud habeo. = ֆրանս․ je le faire + ai = je le ferai.

Պրովանսալ լեզուին մէջ «ես ձեզ պիտի ըսեմ» նախադասութիւնը կը թարգմանուի․ dir vos ai = լ․ dicere vobis habeo = ֆր․ je vous dire + ai = je vous dirai. եւն․։ Սուրբն Օգոստինոս ալ — որուն լեզուն մաքուր լատիներէն կը համարուի — իւր քարոզներէն միոյն մէջ, Աստուծոյ թագաւորութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ․ Petant aut non petant venire babet (= խնդրեն թէ չխնդրեն՝ նա պիտի գայ)։ Այս փաստներուն

առջեւ անկարելի է կատարած ունենալ ֆրանսերէնի ապառնիին վրայ :

Սակայն ի՞նչպէս բաղդատելու է յոյն լեզուի ապառնին՝ առանց դիմելու ուրիշ լեզուի մը, որ լատիններէնին ֆրանսերէնի նկատմամբ կատարած պաշտօնը ունենայ յունարէնի համար եւ կարենայ մեզ բացատրել յուն. ապառնիին -σ- գիրը (φιλῶ=պիտի սիրեմ, μυνῶ=պիտի կենամ եւն.) զոր յոյն քերականներն չկարենալով բացատրել զայն ապառնիի կազմիչ տարր կ'անուանեն : Սանսկրիտի դիմելով կը տեսնենք որ յն. ॐ բային կը համապատասխանէ ս. asmi=եմ՝ բայը, որուն արմատն է -as. արդ՝ այդ -as վանկը լատիններէնի եւ յունարէնի մէջ -es եղած է, ինչպէս զայն կատարելապէս կ'ապացուցանէ -esse աներեւոյթը . երրորդ դէմքը՝ est=յ. ῥοτι եւ ապառնի ῥοται . ուրեմն ॐ բային արմատն է որ առաւել կամ նուազ փոփոխութիւն կրելով օժանդակ բայ եղած է յունարէնի ապառնիներուն մէջ . ինչպէս՝ φιλ-ῶ-ω փոխանակ φιλ-ῶ-ωի . μυν-ῶ փոխանակ μυν-ῶ-ωի որ առաջ եկած լինելու է μυν-ῶ-ω ձեւէ մը :

Գալով մեր լեզուին, անիկա -as մասնիկէն — զոր միւս լեզուները այլ եւ այլ փոփոխութիւններով պահած են — -ց տառը հանած է (տաց, եղէց եւն.) : Ուրեմն ինչպէս որ ֆրանսական ապառնին կազմուած է «ուսնեալ=avoir» օժանդակ բայէն, նոյնպէս յունարէնը — եւ կը թուի թէ հայերէնն ալ — «լինել être» օժանդակը ընտրած է :

Եթէ բաղդատական քերականութեան միակ առաւելութիւնը լինէր՝ պարզ քերականութիւններն աւելի տրամաբանական ընել, արդէն անկէ մեծապէս գոհ լինելու էինք : Աւանդական քերականութիւններն իրենց կամքերն ու կանոնները մեզ կը հրամայեն այնչափ անիմասալի որչափ անկապ կամքի մը պատգամներու նման . մինչ բաղդատական քերականութիւնը այդ մթութեանց մէջ դատողութեան նշոյլ մը կը մտցընէ, եւ փոխանակ մեքենական հնազանդութեան մը՝ աշակերտէն տրամաբանական համակերպութիւն մը կը պահանջէ :

Մենէ ո՞րն է այն, որ դպրոց եղած ժամանակը, ի ներքուստ չէ բողոքած, երբ ուսուցիչը յետ բացատրելու թէ՛ — լատիններէնի համար է խօսքս — բացառականով կը պատասխանուի ubi (ո՞ւրկէ) հարցման, աւելցնելով թէ այսինչ կամ այնինչ պարագաներու մէջ սեռականով ալ կը պատասխանեն անոր : Զոր օրինակ բացառականով պէտք է ըսել՝ natus est Parisiis (Պարիս ծնած է), այլ պէտք է սեռականով ըսել՝ natus est Lutetiae (Լիւթէցիա — Պարիսի հին անունը — ծնած է) : Ո՞րչափ մեծ պիտի լինի մեր զարմանքն ու զայրոյթը երբ յունարէնի այն օրէնքին զալով, մեզ կը սորվեցնեն թէ՛ տրականով է որ այդ լեզուին մէջ տեղւոյն հարցման կը պատասխանեն :

Բաղդատական քերականութիւնն այդ հակասութեանց եւ անհաստատութեանց վերջ կուտայ . նա մեզ կը սորվեցնէ թէ յունարէնն եւ լատիններէնը՝ հայերէնի, սանսկրիտի, ղէնդերէնի եւ այլ հնդեւրոպա-

կան լեզուներու նման, հին ատենները՝ Աեդոյախան անուն կրող հոլով մ'ունէին, որուն պաշտօնն էր տեղը նշանակել եւ որուն յանգն էր -i-, -h- : Այս հոլովն լատիններէնի մէջ քաղաքի անուններու համար մնացած է միւսայն Առաջին եւ Երկրորդ հոլովներու եւ քանի մը հաղուագիւտ բառերու մէջ, ինչպէս՝ domi, տան մէջ, ruri դաշտի մէջ : Իսկ յունարէնի մէջ դեռ կը գտնուի ներգոյականի այդ վերջաւորութիւնը, մանաւանդ Σαλαμινι եւ նման յատուկ անուանց ծայրն :

Բայց բաղդատական քերականութիւնը չի լուսաւորեր միայն լեզուներու քերականական կազմութիւնը, նա մեզ թոյլ կուտայ նաեւ աւելի լաւ գնահատելու անոնց յատկութիւնները . այս տեսակէտով այս նոր գիտութիւնը շատ կը մօտենայ գրական քննադատութեան : Թէ ո՞ր բանը այսինչ լեզուին սեպհականութիւնն է եւ ո՞րը օտար կամ փոխառութիւն, հասկնալու համար՝ ամենապարզ եւ լաւագոյն միջոցն է բաղդատել այդ լեզուն անոր հետ որմէ ծնած է եւ կամ անոնց հետ որոցմէ վաղօրօք բաժնուած է : Յունարէնն ու լատիններէնը, ինչպէս նաեւ հայերէնը, սանսկրիտն ու ղէնդերէնը, հնդեւրոպական ցեղին նախնական բարբառին պարզ շարունակութիւնները չեն, անոնք շատ մը կէտերու մէջ նորութիւններ մտցուցած են, նոր ձոխութիւններ եւ յատկութիւններ ստացած են : Եւ յոյն, լատին եւ հայ ցեղերը — որոնք ա՛յնքան լաւ օժտուած կ'երեւան — ճարտարմտութիւնն ու բնաւորութիւնն առաջին անգամ՝ երեւցան իրենց լեզուին մէջ, որ առաջինն է իրենց գեղարուեստական գործոց :

Բայց ի՞նչպէս պիտի զանազանենք այն յատկութիւններն զորս յետոյ ստացած են անոնցմէ որոնք օրօրանին մէջէն իսկ ստացուած էին . եւ ա՛յնքան ժառանգական հարստութեանց մէջ ի՞նչպէս պիտի ճանչնանք ինչ որ իրենք իրենց կը պարտին՝ եթէ մենք այդ բարբառները չվերածենք հնագոյն վիճակի մը, եւ եթէ մենք զայնս չմօտեցնենք առ ի չգոյէ — այսօր անգտանելի — մայր լեզուին՝ անոնց քոյրերէն միոյն, որ միեւնոյն արգանդէն ելած է : Հիացման վկայութիւններն բնաւ չեն պակսած յունարէնի եւ լատիններէնի, ինչպէս նաեւ հայերէնի . սակայն մեր գովասանքները միանգամայն աւելի ճիշտ եւ աւելի որոշ պիտի լինին, եթէ մենք կարողանանք ըսել թէ ի՞նչ էին այդ լեզուներն ի սկզբնաւ եւ ի՞նչ եղած են շնորհիւ մտքի առաջգիմութեան եւ ցեղային ճարտարմտութեան :

Փորձենք այդ տեսակ վերլուծում մը հայերէնի եւ յունարէնի վրայ եւ տեսնենք թէ ի՞նչ հետեւանք կուտայ :

Հնդեւրոպական նախնական լեզուն — որչափ կարելի է դատել անկէ մնացած ամենահին չէնքէն՝ Վեդաներէն — ինչպէս հաւատալու փորձութիւնը կարելի էր ունենալ, աղքատ եւ կոշտ լեզու մը չէ : Ընդհակառակը նա հնչողական, ներդաշնակ, իւր քերականական ձեւերուն

մէջ հաղուադիւտ նրբութեամբ, ամէն տեսակ բառերով եւ թեքումներով օժտուած լեզու մ'է։ Բայց եթէ ձեւերու զեղեցկութեամբ անիկա անստգիւտ է, նա շատ բաղձալի կէտեր կը թողու արտայայտութեանց մասին։ Վեդական բառարանը շատ հարուստ է, բայց բազմաթիւ հոմանիշ բառեր ունի եւ յաճախ ալ մի եւ նոյն բառը շատ մը առումներու ենթակայ է։ այդ լեզուն կարծես թէ ստեղծիչ ժամանակի մը արտադրիչ չփոթութիւնը կրած է։ Հայերէն եւ յոյն լեզուները այդ ժառանգական հարստութիւններէն ոչ ինչ չեն թողած որ կորսուի, այլ իբրեւ խելացի տանտիկիներ, անոնք ամէն բան կ'որոնեն, կ'որոշեն, կը բաժնեն եւ նրբութեանց կը վերածեն, յորդառատութիւնները կը վերապահեն նորագոյն պէտքերու։

Այսպէս Վեդաներու մէջ -mar արմատը գործածուած է թէ՛ «մեռնիլ» նշանակելու եւ թէ՛ «մեղանչել» որոնք կարծես իրարու հետ քիչ շատ առնչութիւն ունին, մեռնիլը մեղանչելու հետեւանքը սեպելով։ Բայց միեւնոյն -mar արմատը կը նշանակէ նաեւ «մարտնչել, աղալ, մաղել» եւ վերջապէս «մարիլ» եւ «սեւնալ»։ Կարծես թէ Վեդայի լեզուն այս բոլոր բայական գաղափարները իրարու հետ չփոթած լինի, մինչ քոյր լեզուները, ի միջի որոց հայերէնն ու յունարէնը, այդ արմատէն շատ մը ուրոյն ուրոյն նշանակութեամբ եւ գործածութեամբ բառեր ստեղծած են։ Այսպէս հայերէնը այն -mar արմատէն չինքր է «մեռանիլ, մահ, մարդ = մահկանացու», նոյն արմատին առաջին նշանակութենէն. «մեղ-ք, մեղ-անչել»՝ երկրորդ նշանակութենէն. իսկ «մարտ, մարտնչել, մաղ, մաղ-ել, մուր, մր-ուր, մռ-այլ եւ մար-իլ» միւս ձեւերէն։

Յունարէնը նոյն -mar արմատէն հաներ է μαρῖνω (թողմիլ), μορ-τός = μορός (մահանալի, մահկանացու), μαρνασθαι, µύλλω, µέλας, մարտնչել, աղալ, սեւ, եւն.։

Նոյնպէս -ga, -gan, -gam արմատը գործածուած՝ ձայն հանելու եւ քալելու գործողութիւնները ցոյց տալու, ինչպէս ճանչնալու եւ ծնանելու բայերը։ Կարծես այս չորս գործողութեանց մէջ հնգերոպական լեզուն մեծ տարբերութիւն մը չէր գնել եւ իրարու հետ կը չփոթէր։

Հայերէնն նոյն արմատէն քաղած է՝ «կա-կանել, կա-կան, կա-կա-զել, կան-չել», ասոնցմէ աւելի կամ նուազ ձայնական փոփոխութեամբ ածամբ եւ նուազմամբ՝ «կա-տակ, կա-տակել, կող-կող-ել, կար-կա-չ-ել, ծիծա-ղել», ձայն հանելու գործողութեանց համար։ Իսկ քալելու գործողութենէն՝ հայերէնը միայն -եկ արմատը պահած է, որ «գալ» բային այլ եւ այլ ժամանակները յօրինելու (ինչպէս՝ եկի, եկից) եւ բաղադրեալներ չինելու կը ծառայէ։ Շանչնալու եւ ծնանելու գործողութիւններէն հայերէնը չինած է՝ ծիւն, ծն եւ ճա, ծան եւ ճան արմատներն, ինչպէս՝ «ծն-ուսդ, ծն-օղ, ծն-անիլ, ծին, ճետ, կին»։ Նոյնպէս՝ «ծան-օթ, ծան-ուցանել, ծան-եայ, ճան-աչել» եւն.։

Յունարէնն ալ, կարելի է ըսել, նրբութեանց ամբողջ բառարան մը կազմեր է այդ արմատով։ այսպէս՝ γῆρος ձայն, γαργαρίς աղմուկ, γελῶ ծաղրել, γέρας կռունկ, γρύξω կռնչիլ, եւն.։ նոյնպէս θάω, θάινω, θαί, γίγνομαι ծնանել, γυνή կին, γίγνωσκω ճանաչել եւն.։

-bha արմատը Վեդաներուն մէջ կը նշանակէ թէ՛ փայլիլ եւ թէ՛ խօսիլ, վասնոր ի սկզբան մարդ կարծես թէ ձայնի աղաղակը լոյսին կը նմանցնէր։ Հայերէնը խնամքով այդ երկու բաները իրարմէ զատեր է «բոց, բաց» եւ «բան, բայ» բառերով։ Իսկ յունարէնը այդ -bha արմատէն բղխող բառերը երկու դասակարգի կը վերածէ. ոմանք, ինչպէս՝ φάος լոյս, φάεω փայլիլ, φαίω երեւիլ, φέγγος փայլ, կը վերաբերին օրուան եւ պայծառութեան գաղափարին, միւսներն, ինչպէս՝ φημί կ'ըսեմ, φάσκω կը խօսիմ, φωνή հնչիւն, եւ φόγγος ձայն, մասնաւորապէս կը վերաբերին աղմուկի եւ խօսքի գաղափարներուն։

Մենք այդ ա'յնչափ ճշգրիտ սահմանարկու գծերը տեսնելով, որոնք մի եւ նոյն արմատէն ծնունդ առնող բառերն կը բաժնեն, անգամ մը եւս կը հաստատենք հայ եւ հելլեն մտքերու ըրած ջանքերը, սխալանաց եւ երկմտութեանց բոլոր առիթներէն խոյս տալու համար։ Առանց նոր բառեր ստեղծելու մեր նախնիք եւ Յոյնք իրենց լեզուն հարստացուցեր են. զի անկաշքութեանց տեղի տուող պատճառներն հեռացնելն ալ իւր հարստութիւնն ապահովել ուստի եւ աճեցնել է։ Եւ զիտնալու է թէ լեզուի մը զօրութիւնը կ'իմացուի եւ կը գնահատուի ոչ թէ բառերու քանակութենէն, այլ անոնց որակութենէն եւ արժանիքէն։

Ինչ որ արմատներու եւ բառերու մասին ըսինք, կրնանք ըսել նաեւ քերականութեան համար։ Վեդաներու քերականութիւնը փոփոխութեան եւ զանազանութեան ձեւ մի ունի, եւ մասնիկներու ու թեքումներու սարսափեցուցիչ քանակութիւն մը։ Այդ ա'յնքան բարդ մեքենաւորութիւնը չի համապատասխաներ իրաւամբ անկէ պահանջուածին կամ սպասուածին։ Միշտ չի տեսնուիր ա'յնքան լաւ յօրինուած մեքենակաւորութեան մը օգտակարութիւնը։ Մանաւանդ շատ մը վեդական մասնիկներ զգալի կերպով մը չեն փոխեր այն բառին կամ արմատին նշանակութիւնը՝ որուն վրայ կուգան կ'աւելնան. ուստի շատ յաճախ կը պատահի որ շատ մը քերականական ձեւեր՝ մի եւ նոյն ծանօթութիւնը կամ գաղափարը կ'արտայայտեն եւ կրնան իրարու տեղ ընել։ Այնպէս կը թուի թէ լեզուն՝ պատանեկութեան, յորդութեան եւ անհոգութեան մէջ կը մոռնայ ինքն իրեն համար ստեղծած միջոցները գործածելու, եւ փոխանակ անոնց՝ ինքն իրմէ նոր հարստութիւններ կ'արտադրէ։

Հայերէնը եւ յունարէնը այս ձեւերու առատութեան մէջէն ընտրութիւն մը ըրած են. անկէ մաս մը կը պահեն եւ մէկ կողմ կը թողուն ինչ որ աւելորդ եւ անօգուտ է, եւ կամ ճշգրիտ կամ ուրոյն նշանա-

կութիւն կուտայ անոնց՝ որոնք ի սկզբան կրկնակի գործածութիւն մը ունէին :

Բաղդատական քերականութիւնը մեզ ցոյց կուտայ, զորօրինակ թէ Վեդաներու լեզուին մէջ, բայերու եղանակը չորս է՝ սահմանական, հրամայական, ստորադասական եւ ըղձական (optatif), իսկ ժառանգականըն են՝ ներկան, անկատարը (որ անցեալը կը ցուցնէ), կատարեալը, անորոշ անցեալը (aoriste) եւ բաղադրեալ ժամանակներ : Արդ այս ժամանակներէն անոնք որ յունարէնի մէջ անցեալը կը նշանակեն, այսինքն՝ անկատարը, անորոշ անցեալը, կատարեալը եւ գերակատարը (plus-que-parfait), գոյութիւն ունին նաեւ Վեդաներու լեզուին մէջ, բայց հոն խառն ի խուռն, մէկը՝ միւսին տեղ գործածուած, ուր՝ անկարելի է զանոնք բաժնող նրբութիւն մը գտնել : Եւ յիշելի՝ երբ ստուգաբանութեամբ անոնց բաղադրութեան վերահասու լինինք, գիւրութեամբ չենք կրնար տեսնել թէ անոնք ո՞ր տեղէն այդ զանազան առումներն ըստացած են :

Յունարէնը առանց գործածութեան չէ թողած արտայայտիչ այդ զանազան միջոցները : Նուրբ եւ ճիշտ խտրութիւններով՝ գործածութեան մէջ կը զանազանէ անկատարը անորոշ անցեալէն, եւ կատարեալը գերակատարէն, իւրաքանչիւրին զատ պաշտօն մը յատկացնելով : Նա ճշմարիտ ժառանգակի կը վերածէ, ի՞նչ որ ի սկզբան տարբեր կազմութիւն մը եւ գործածութիւն մ' ունէր :

Իսկ հայերէնը կ'ընդունի եղանակներէն՝ սահմանականը, հրամայականը, ստորադասականը, աներեւոյթը եւ ընդունելութիւնը : Ըղձականը հայերէնի մէջ գոյութիւն չունի իբրեւ եղանակ, այլ ի պահանջել հարկին կը յօրինուի : Գալով ժամանակներուն, հայերէնը գլխաւոր երեք ժամանակ կ'ընդունի. ներկան, անցեալը եւ ապառնին : Մեր կատարեալ կամ անցեալ կատարեալն չի համապատասխաներ յունարէնի կատարեալին, այլ անորոշ անցեալին (aoriste) : մենք բուն կատարեալ (parfait) չունինք, ինչպէս միւս քոյր լեզուները, այլ անորոշ անցեալը կատարեալի տեղ կը գործածենք (1) : Կատարեալին տեղը կը բռնեն անցեալ եւ ապառնի ընդունելութիւններով եւ «մ» օժանդակով յօրինուած բարդ ժամանակներն, ինչպէս՝

Յարակատար
սիրեալ եմ, եւն.
Գերակատար
սիրեալ էի, եւն.

Ստորադասական անցեալ
սիրեալ իցեմ, եւն.

Ներկայ ապառնի
սիրելոց եմ, եւն.
Անկատար ապառնի
սիրելոց էի, եւն.

Ստորագ. ապառնի
սիրելոց իցեմ, եւն.

(1) Կատարեալը Վեդայի լեզուին ինչպէս նաեւ շատ մը հնդեւրոպական լեզուներու մէջ արմատին կրկնութեամբ կը շինուի, ինչպէս յոյնի մէջ կը տեսնենք ἀέ-ἀυκα, ուր արմատի կրկնութիւն կայ. արդ հայերէն կատարեալը միայն մէկ օրինակ կը ցուցնէ այդպիսի կրկնութեան մը՝ «ար-ար-ի», որ -ար արմատին կրկնութիւնն է :

Մենք քիչ մը երկար կանգ առինք այս վերջին կէտին վրայ ցոյց տալու համար թէ ո՞րչափ մօտէն առնչութիւն ունի բաղդատական քերականութիւնը գրական պատմութեան հետ :

Բայց բաղդատական քերականութիւնը ուրիշ կիրառութիւններ ալ ունի : Խնդիր մը կայ զոր փիլիսոփայութիւնը յաճախ ծեծած է եւ որ մեր նոր գիտութենէն անսպասելի լոյսեր եւ օգուտներ կը քաղէ, այն է լեզուի ծագման խնդիրը : Եթէ մարդկային լեզուի գիտը յաճախ անբացատրելի առեղծուած մը երեւցած է, առարկաներու տրուած անունները չեն այնչափ որ փիլիսոփաները շուարեցուցած են, այլ այն բարդուող վանկերն, այն մասնիկներն, այն թեքումներն ու հոլովումներն, որոնք ըստ երեւութիւն ամենայն սեպհական արժողութենէ զերծ են եւ որոց միակ դերը կը թուի լինել՝ փոխել գլխաւոր գաղափարն եւ կամ ցուցնել այն յարաբերութիւնները զորս մեր գաղափարներն ունին իրարու մէջ : Շատ անգամ հարցուած է՝ թէ ի՞նչպէս մարդս իւր պատմութեան առաջին օրերէն իսկ կարողացեր է հնարել այնչափ լաւ գուր գորդուած յարաբերութեան միջոցներ, եւ ուրիշ ո՞ր լեզուի օգնութեամբ անոնց գործածութիւնը հասկցուցեր է իւր նմանեաց : — Բաղդատական քերականութիւնը մեզ կը սորվեցնէ՝ թէ 1) յանգերն կամ մասնիկներն ի սկզբան արմատներ էին անհատական գոյութեամբ : 2) Նա մեզ ցոյց կուտայ թէ ի՞նչպէս անոնք եկած միացած են ուրիշ արմատներու հետ : 3) Նա յաճախ յաջողութեամբ մեզ կը հաստատէ թէ ինչ որ լեզուի մը մէջ թեքման տեղ կը ծառայէ, ուրիշի մը մէջ նախդիր կամ գերանուն մնացած է : 4) Այն յանգերու երկար ցանկն զոր մենք վարժարաններու մէջ կը սորվինք հոլովման կամ խոնարհումի անուան տակ, բաղդատական քերականութեան համար՝ միայն յիշողութիւնը վարժեցնող դրահաշուական անիմանալի հաշիւներ չեն : Մեր գիտութիւնը անոնց մինչեւ նախնական նշանակութիւնը կը թափանցէ : 5) Նա ցոյց կուտայ թէ հոլովումը կը բաղկանայ շարք մը գերանուններէ եւ նախդիրներէ, որոնք անուանական արմատի մը վրայ կուգան կ'աւելնան : 6) Նա ցոյց կուտայ թէ՝ խոնարհումը կը կայանայ անձնական դերանունի մը բայական արմատի մը վրայ յաւելման մէջ : Թէ՛ բայական արմատը երբեմն առանձին՝ մերկ վիճակի մէջ կը գտնուի, երբեմն ալ բայական օժանդակ արմատէ մը զօրացած կամ կրկնուած եւ կամ աճած :

Իոյրոյ այս բացատրութեանց առջեւ առեղծուածը կը պարզուի եւ կը լուսաբանուի : Կը տեսնուի թէ բաղդատական քերականութիւնը նոր տեսութիւն մը չի բերեր լեզուի ծագման վրայ, այլ պարզապէս ցոյց կուտայ թէ ինչ է լեզու մը իւր ծագման ժամանակ : Առաջին անգամը չէ որ յարատեւ գիտողութիւնն ու գննութիւնը կը փարատեն մթութիւններն եւ կը հասնի գրական եւ ընական եզրակացութեան մը հոն՝ ուր

խելքն — միշտ շուտափոյթ հրաժարելու — տրամադիր էր գաղտնիք մը տեսնելու կամ գտնելու :

Արդ երկու բառով ըսենք այն տեղեկութեանց մասին զորս բաղդատական քերականութիւնը մատակարարած է ընդհանուր պատմութեան : — Ո՞վ չէ լսած Արիացւոց անունը , որոց ընկերական վիճակը , սովորութիւնները , գաղափարները , հաւատքն ու կրօնքը , բարոյական պատմութիւնը , չնորհիւ լեզուագիտութեան - բանասիրութեան հրաշալի թափանցումներուն եւ գիւտերուն , այսօր մեզ աւելի ծանօթ են քան Հռովմէական պատմութեան շատ մը ժամանակները :

Բաղդատական մեթոդը՝ գործածուելով լեզուաց ուսումնասիրութեան մէջ , նորոգած է երկրագնդիս ազգաբանական քարտէսը : Նա ազգականութեան կապեր գտած է այնպիսի ժողովրդոց մէջ՝ որոնք — ինչպէս՝ Յոյներն եւ Պարսիկներն , Լատիններն ու Հայերը , Գերմանացիներն եւ Սլաւներն , — իրարու բարբառոս եւ վայրենի ածականները կուտային : Դարձեալ նա ծագման զանազանութիւն մը դրած է այնպիսի ժողովրդոց մէջ որոնք — ինչպէս՝ Յոյներն եւ Եգիպտացիք , Հայերն ու Եբրայեցիք — իրարու մտերմաբար միացած կը կարծէին : Նա բնագիւտներ կարգացած է , որոց միտքն ու նշանակութիւնը դարերէ իվեր կորսուած էին . նա անցելոյն վրայ շահած է ժամանակներ զորս կարելի էր կարծել թէ ընդ միշտ մոռցուելու դատապարտուած էին . նա լեզուին մէջ գտած է , առանց տարեգրութիւն կամ ո հե է չէնք թողլով՝ անհետացած ժամանակներու հաւատարիմ վկան : Մարդկութեան մէկ մասին ծննդաբանական իրաւունքներն վերահաստատուած են անով :

Բարբառներու խնամիական կնիքը , նման այն խորհրդանշաններուն՝ զորս Յոյները կը կրէին ի նշան ազգականութեան կամ գաղնակցութեան , իրարու եղբայր հռչակեր է այնպիսի ժողովուրդներ՝ որոնք հեռաւորութեամբ , բարձրով ու վարժով , կրօնքով եւ իրենց բախտի զանազանութեամբ իրարմէ բոլորովին բաժնուած էին :

Միեւնոյն ժամանակ բացատրուած են շատ մը սերտ առնչութիւններ , յարմարութիւններու եւ ճարտարմտութիւններ ու նմանութիւններ , որոնք նոյնչափ ճշտիւ կը նկարագրեն ցեղերն որչափ կը զանազանեն ազգերն ու անձերն , եւ կ'արդիւնեն չփոթել հնդեւրոպական խումբն առ հասարակ՝ սեմական խմբին եւ մարդկային ընտանիքին միւս մասերուն հետ :

Ահաւասիկ ասոնք՝ իտութեան հետեւանքներն , զորս ոչ ոք կ'անգիտանայ յայտնի լինէր բաղդատական քերականութեան հետեւանքներուն հետ ծանօթանալ եթէ մենք չենք կրնար զայնս վերաքննել եւ եթէ չաշխատինք զայնս հաստատելու եւ աճեցնելու :

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱՃԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԲԱՆԱՍԷՐ»Ի

ԲԱՆԱՍԷՐԻ տարեկան գինն է 20 ֆրանկ—8 ուսուրի • Վեցամսեայն՝ 10 ֆր. —4 ուսուրի :

Մէկ գիրքը կ'արժէ 6 ֆրանկ :

ԲԱՃԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է :

ԲԱՆԱՍԷՐԸ չափ քիչ քանակութեամբ տպուելուն համար կը խնդրուի որ բաժանորդ գրուելու փափագ ունեցողները ժամ առաջ յայտնեն իրենց հաճութիւնը :

Մեր հասցէն է՝

BASMADJIAN

112 , Bd • Rochechouart

PARIS

Ներկայ աշխատութիւնս կը ծախուի

«Բանասէր»ի խմբագրատան մէջ :

Գինն է՝ 1 ֆր. •

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0337860

